

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ПАВЛА ТИЧИНИ

Факультет соціальної та психологічної освіти

Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь магістр

на тему:

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ
ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗВО

Виконала:

здобувачка II курсу, 263 групи

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма
Психологія

Мікаелян Офеля Льоваївна

Керівник:

кандидат психологічних наук,

професор Тетяна ПЕРЕПЕЛЮК

Рецензент:

доктор психологічних наук,

професор Ольга ГУЛЬБС

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПІДГОТОВКИ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ У ЗВО	8
1.1. Характеристика поняття «комунікативні здібності».....	8
1.2. Структура комунікативних здібностей та їх розвиток у процесі професійної підготовки у ЗВО	19
РОЗДІЛ 2. КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	32
2.1. Розвиток комунікативних здібностей у майбутніх психологів	32
2.2. Рівень комунікативних здібностей як умова професійного становлення психолога	39
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗВО	61
3.1. Діагностика та інтерпретація рівня комунікативних здібностей як фактору професійної підготовки майбутніх психологів	61
3.2. Аналіз ефективності психолого-педагогічної програми розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів в процесі навчання у ЗВО	69
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток особистості майбутніх психологів та формування їх готовності до подальшої професійної діяльності є ключовими у теорії та практики удосконалення роботи сучасного ЗВО. Саме під час навчання у ЗВО відбувається первинне «освоєння» професії, визначаються життєва та світоглядна позиції майбутніх психологів, вивчаються способи взаємодії, форми поведінки та спілкування.

У нових умовах, діяльність майбутніх психологів багато в чому залежить від комунікативних здібностей. Головною проблемою є побудова такої системи навчання, яка б оптимально враховувала особливості та закономірності не лише особистісного розвитку студента, а й професійного становлення його як спеціаліста. Тому, на наш погляд, важливим є дослідження взаємозв'язку та взаємозумовленості двох процесів: розвитку особистості та становлення професіонала. Це, перш за все, пов'язане з глобальним інноваційним прогресом, по-друге із наслідками світової пандемії COVID – 19 та, по-третє, – зокрема для українців, поглиблене військовими діями у країні після 24 лютого 2022 року. Все це сприяє тому, що професійна діяльність у такому форматі вимагає від майбутнього психолога високого рівня комунікативних здібностей.

Комунікативні здібності особистості активно вивчалися у різних галузях науки. Її філософський аспект розглядали М. Альохіна, С. Берізка, Т. Бутенко, Ю. Карпюк та ін. У свою чергу, Л. Березовська, О. Корніяка, Н. Левус, Н. Рабецька та ін. займаються дослідженням комунікативної філософії в вітчизняній парадигмі у педагогічній науці доробки з вивчення комунікативної компетентності розглядалися більш докладно, зокрема, комунікацією у педагогічному процесі цікавилися М. Ашиток, М. Вахнован, О. Герасименко та ін.

Проблемою формування здібностей майбутніх психологів (у тому числі і комунікативної), якими займалися О. Герасименко, О. Дуля, О. Захарчук,

Д. Чижма та ін.; особливості комунікативних здібностей майбутніх психологів досліджували М. Альохіна, О. Блінова, В. Мойсеєнко, Т. Бутенко та ін.; комунікативні здібності, як умову успішності становлення та подальшої професійної діяльності психолога у своїх роботах описували М. Вахнован, Г. Вознюк, З. Куньч, Л. Дейниченко та ін.; особливості розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів у процесі підготовки у ЗВО вивчали Л. Березовська, О. Дуля, В. Ковальчук, С. Міхнюк та ін.; проблемою культури спілкування майбутніх психологів цікавилися С. Бойко, Ж. Вірна, К. Гавриловська та ін. Безпосередньо, проблемою факторів розвитку комунікативних здібностей особистості займалися зарубіжні (О. Дутта, М. Маттісон, К. Річард, Х. Халаш та ін.) та вітчизняні (Ю. Карпюк, О. Столярчук, О. Сергеєнкова, Л. Терлецька та ін.) психологи.

Разом з тим, слід зауважити, що аналіз психологічної літератури з означеної проблеми засвідчив відсутність у наукових позиціях єдиного чіткого визначення щодо поняття комунікативних здібностей майбутніх психологів. Нами також не були знайдені дослідження, які б займалися вивченням розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО. Таким чином, питання дослідження розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО є новим і потребує дослідження.

Таким чином, теоретична не розробленість окресленої вище проблеми та її актуальність визначили тему магістерського дослідження «Розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО».

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО та відповідній розробці та впровадженні психолого-педагогічної програми.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз поняття «комунікативні здібності» та визначити їх структуру в процесі професійної підготовки у ЗВО;
- 2) емпірично дослідити рівні розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів як умову їх професійного становлення;
- 3) встановити фактори розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО;
- 4) розробити та апробувати програму розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі навчання у ЗВО.

Об'єкт дослідження – комунікативні здібності майбутніх психологів.

Предмет дослідження – розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО.

Методи дослідження:

- *теоретичні:* аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація, моделювання та визначення теоретико-методологічних засад вивчення проблеми розвитку та комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО;
- *емпіричні:* опитування, тестування, анкетування, контент-аналіз, бесіда, констатувальний експеримент для визначення рівня розвитку та комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО та їх психологічних факторів (Методика комунікативних та організаторських здібностей «КОЗ – 2» самоконтролю у спілкування М. Снайдера, Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергера та Ю. Ханіна;
- *математичної статистики:* порівняння середніх величин, зіставлення двох вибірок, визначення взаємозв'язків та встановлення провідних психологічних факторів розвитку комунікативної компетентності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО та перевірка ефективності розробленої нами програми.

Практична значущість дослідження полягає в: обґрунтуванні діагностичного пакету методик для дослідження проблеми психологічних факторів розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО; розробці авторської програми розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО. Головні положення, отримані результати та висновки дослідження можуть бути застосовані в освітньому процесі закладів вищої освіти під час викладання дисциплін діяльності практикуючих психологів

База дослідження: у вибірці 34 здобувачі 3-го курсу факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, які були поділені на дві групи: експериментальну та контрольну.

Апробація результатів дослідження:

1. I Міжнародна науково-практична конференція «Світові виклики сучасної освіти» (Умань, 22–24 лютого 2022 р.). Тема «Розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО».
2. Тренінг «Культура роботи з науковим текстом» (Умань, 23 лютого 2022 р.).
3. Вебінар «Психологічна підтримка особистості в умовах війни: як зберегти та підтримати психічне здоров'я в умовах війни?» (Київ, 13 квітня 2022 р.).

Публікації по результатам дослідження:

4. Мікаелян О.Л. Діагностика рівня комунікативних здібностей як фактор професійної підготовки майбутніх психологів. Теорія та практика психокорекції особистості [Електронний ресурс] : електрон. зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Умань, 26 жовт. 2023 р.) / МОН України, Уманський держ.

пед. ун-т імені Павла Тичини, Каф. психології ; [голов. ред.: Сафін О. Д. ; редкол: Дудник О. А., Вахоцька І. О., Якимчук І. П.]. Умань, 2023. С. 123-125.

Режим доступу: <https://fspo.udpu.edu.ua/kafedra-psykholohii/>

5. Мікаелян О. Комунікативні здібності психолога як умова його професійного становлення. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика: збірник матеріалів XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції, 11-12 жовтня 2023 р. / гол. ред. Перепелюк Т. Д. Умань. С.130-132.

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний зміст роботи викладено на 67 сторінках, список використаних джерел – 83 найменування.

РОЗДІЛ 1. АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПІДГОТОВКИ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ У ЗВО

1.1. Характеристика поняття «комунікативні здібності»

Сучасне оновлення всіх аспектів життєдіяльності суспільства, що, насамперед, пов'язане з глобальним інноваційним прогресом, по-друге із наслідками світової пандемії COVID–19 та, по-третє, – зокрема для українців, поглиблене військовими діями в країні після 24 лютого 2022 року, сприяє тому, що професійна діяльність у такому форматі вимагає від майбутнього психолога високого рівня комунікативних здібностей. З'явилася нагальна потреба у кваліфікованих психологах, здатних взаємодіяти, налагоджувати ділові стосунки з партнерами, оптимізувати міжособистісні відносини, долати комунікативні бар'єри, організовувати людей на досягнення спільної мети. Саме спілкування і зокрема комунікативні здібності, що його забезпечують, є суттєвим засобом здійснення будь-якої професійної діяльності, у тому числі майбутніх психологів.

Проблеми спілкування та комунікативної діяльності розробляли такі вчені як Н. Альохіна [2], С. Берізка [5], О. Блінова [7], Т. Бутенко [9], В. Мойсеєнко [7] та ін.

Важливість професійного спілкування у діяльності майбутніх фахівців досліджують О. Андрієвська-Семенюк [3], Л. Березовська [6], О. Вигівська [13], К. Гавриловська [13] та інші дослідники.

Дослідженню комунікативної компетентності фахівців приділяють увагу Т. Бутенко [9], М. Вахнован [10], Г. Вознюк [12], З. Куньч [12] та ін.

У нашому дослідженні ми дотримуємося думки таких учених, як Н. Альохіна [2], С. Берізка [5], Т. Бутенко [9], К. Гавриловська [13] та ін.

К. Гавриловська та ін. щодо єдності діяльності та спілкування, стверджують, що спілкування – це складний, багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, що породжується

потребами спільної діяльності і включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [13, с. 176]. Виходячи з такого тлумачення, слід зазначити, що діяльність без спілкування неможлива, діяльність кожної людини завжди пов'язана з діяльністю іншої, та в їх взаємодії виникає потреба у спілкуванні. Т. Бутенко [9] зазначає, що «будь-які форми спілкування включені до специфічних форм спільної діяльності: люди не просто спілкуються в процесі виконання ними різних функцій, але вони завжди спілкуються в певній діяльності, «з приводу» неї» [9, с. 132-133]. Ми цілком погоджуємося з думкою цих учених і розглядаємо спілкування як специфічний вид діяльності, який є складним, важливим фактором у розвитку особистісних та професійних якостей фахівця.

Єдність діяльності та спілкування обумовлює необхідність аналізу комунікативних здібностей у спілкуванні як одну з умов ефективності професійної підготовки [3; 6; 12].

Відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики майбутніх психологів, студенти повинні володіти такими вміннями та навичками, крім загально-технічних та спеціальних, які допоможуть працювати в колективі, знаходити спільну мову з колегами та підлеглими [3], виконувати ряд професійних функцій [3; 12]. Зокрема, це такі вміння, до яких належать вплив на особистість, реалізація функцій колективу, володіння технологією укріплення трудової дисципліни в колективі, покращення соціально-психологічного клімату в колективі, розв'язання міжособистісних та трудових конфліктів тощо [12]. Отже, здатність виконувати ці завдання, зазначені в освітньо-кваліфікаційній характеристиці, обумовлюють необхідність володіння комунікативною компетентністю на високому рівні.

У 60-ті роки. XX ст. американський лінгвіст Є. Аронсон дав визначення поняттю «здібність». Спочатку термін означав потрібну компетентність для виконання певної мовної діяльності рідною мовою [63].

У багатьох наукових працях з педагогіки, лінгво-дидактики досить часто термін «здібності» подається як синонім термінам «компетентність», «компетенція» і використовується в одному контексті. Наприклад, Л. Пляка [36] поняття здібності трактує як узагальнену здатність до розв'язання життєвих та професійних завдань у будь-якій галузі людської діяльності. В. Поправка вважає, що компетентність – це «характеристика, яка притаманна людині в результаті оцінки ефективності / результативності її здібностей, спрямованих на розв'язання певного кола питань, актуальних для окремої спільноти» [42]. Є. Голякова в компетентності вбачає інтелектуальний та особистісно-зумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини, заснований на знаннях [58, с. 42]. Н. Альохіна компетентність розуміє як знання, вміння, досвід, що необхідні для виконання певної діяльності, визначених дій, а здібності – як здатність індивіда до виконання будь-якої діяльності, будь-яких дій [2].

Ю. Карпюк [21], Н. Левус [26] розрізняють поняття «здібності» та «компетенції», пояснюючи, що «компетенції в перекладі з латинської «*competentia*» означають коло питань, щодо яких людина добре знає, пізнала їх і набула досвіду. Здібності – це поєднання відповідних знань, які дозволяють обґрунтовано аналізувати про цю сферу та ефективно діяти в ній».

Інші дослідники [6; 21; 33; 57 та ін.] вважають, що компетентність – це сформовані здібності (уміння) діяти на основі здобутих знань. На відміну від знань, умінь, навичок, компетентність передбачає досвід самостійної діяльності на основі універсальних знань. Уявлення про компетенції змінює поняття «оцінки» та «кваліфікації», оскільки важливим стає не те, що в індивіда є внутрішня організація чогось, а можливість застосування того, що є [36].

На думку В. Паламарчука, невід'ємною складовою комунікативних здібностей особистості є техніка спілкування, яка характеризує

«психологічну грамотність» людини та використання нею оптико-акустичних засобів комунікації. Вона означає вміння на підставі зовнішніх ознак (поза, вираз обличчя та очей, ходу, рухи) визначати внутрішній стан людини і відповідно до цього поводитися, а також знання і врахування особливостей темпераменту, характеру, конкретних прийомів ефективної взаємодії з людьми [36].

Г. Вознюк здібність називає похідним, вужчим поняттям, ніж компетентність. Здібність є освітнім результатом до засвоєння сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі [12, с. 204]. Дослідниця обидва терміни передає через поняття «умілість», «готовність до...», «здатність до...» [там само].

Серед основних педагогічних здібностей, які є основою професійної компетентності вчителя, О. Семенов [51] наводить мовленнєві та комунікативні здібності. Мовленнєві пояснює як здатність ясно і чітко висловлювати власні думки, почуття за допомогою мовлення, а також міміки та пантоміміки. Мовлення завжди відрізняється внутрішньою силою, впевненістю в тому, що говорити мовець. Думки при цьому ясні, прості, зрозумілі для слухачів. Комунікативні – це здатність до спілкування, вміння знаходити правильний підхід, встановлювати доцільні з погляду педагогіки та психології взаємовідносини, наявність такту [Там само].

Цікавою видається думка Н. Альохіної, яка вважає, що здатною до професійної діяльності є та особистість, яка має високий рівень комунікативної активності, уміє чітко і ясно висловлювати власні думки, адекватно встановлює комунікативний контакт із співрозмовником, уміє слідкувати за реакцією комуніканта, отримує насолоду від самого процесу спілкування з і співрозмовником [2, с. 53].

Професійно компетентною називає людину Т. Пономаренко, стверджуючи, що вона є висококваліфікованим спеціалістом у психолого-

педагогічній та предметній галузі, вміє репродукувати на високому рівні професійні знання, уміння та навички [41, с. 72].

Через глибокі знання й широку ерудицію у науково-предметній галузі, нестандартну мислення, креативність, володіння інноваційною тактикою та стратегією, методами вирішення творчих завдань визначаються комунікативні здібності у працях Н. Рабецької [48, с. 139-140].

Феномен комунікативних здібностей майбутніх психологів висвітлила О. Андрієвська-Семенюк, яка стверджувала, що досліджене поняття виражає єдність теоретичної і практичної готовності до здійснення професійної діяльності і характеризує професіоналізм психологів [3].

Отже, розвиток комунікативних здібностей, як важливої компетентності майбутніх психологів, відбувається і зумовлюється всією системою освіти [2; 5; 17 та ін.], є інтеграцією інтелектуальних, моральних, соціальних, естетичних, політичних аспектів знань [40]. Тому визначення комунікативних здібностей майбутніх психологів у нашому дослідженні з'ясовується з позицій культурологічного, лінгвокраїнознавчого, лінгвістичного, комунікативного, соціокультурного факторів, що відіграють важливу роль у професійній підготовці, забезпечуючи особистісний рівень [41].

Однією з характерних рис сучасного психологічного освіти є диференційованість, варіантність, інтегративність. Майбутніх психологів характеризує високий рівень автономії, креативності, що виявляється поряд з високим рівнем професійної компетентності, зокрема в таких ділових якостях, як гнучкість професійного мислення, мобільність та адаптивність до інноваційних ситуацій професійної діяльності, постійне професійне самовдосконалення, здатність працювати в команді, брати на собі ініціативу та відповідальність. Тому абсолютно правильним буде припустити, що саме ці характеристики та якості є предметом професійної підготовки в умовах навчання у ЗВО [41].

Зауважимо, що професіоналізм також полягає у самовихованні й самоосвіті майбутніх психологів [19]. Отже, три складники (професіоналізм знань, спілкування та самовдосконалення) забезпечують розвиток комунікативних здібностей професіоналізму майбутніх психологів у цілому; не можуть існувати окремо, не виключають один одного, є взаємопов'язаними та взаємозумовленими.

Усі здібності, з яких складається професійна компетентність майбутніх психологів, тісно пов'язані з процесом комунікації: чи то психолого-педагогічне спілкування, чи саме процес викладу певного матеріалу, чи самопідготовка й самовдосконалення – все вимагає високого рівня сформованості комунікативних здібностей майбутніх психологів [6]. Таким чином, вважаємо, що комунікативні здібності майбутніх психологів не є складником професійної компетентності, а виступають у нерозривній єдності з нею і є одним з основних ознак професіоналізму майбутніх психологів. Тому далі детальніше розглянемо поняття комунікативних здібностей.

До цього часу не було запропоновано цілісної моделі підготовки майбутніх психологів у ЗВО, яка б поєднувала професійну та комунікативну здібності (професійно-комунікативну), нерозкриті рівні володіння ними.

Як уже зазначалося, феномен комунікативних здібностей позиціонуємо в якості пріоритетного компонента професійної, оскільки спілкування у професійній сфері складає основу діяльності майбутніх психологів. Без наявності у майбутніх психологів оптимального рівня сформованості комунікативних здібностей не можна говорити, що здобута професійна підготовка у ЗВО буде якісною, а діяльність майбутніх психологів – успішною [10].

У процесі аналізу психолого-педагогічної, лінгво-методичної наукової літератури з'ясувалося, що поняття «комунікативні здібності» – це категорія, яка основним змістом орієнтована безпосередньо на розвиток практик та навчання мови, більше того, вона визначає основний підхід, домінуючу

спрямованість процесу навчання, зокрема майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО [10, с. 136].

Варто зазначити, що в різних наукових джерелах немає однаковості ні в трактуванні поняття « комунікативні здібності », ні в розумінні їх змісту та структури. Одні вчені (В. Паламарчук [36], Л. Пляка [36], В. Поправка [42]) розглядають це поняття у тісному зв'язку з характеристикою взаємодії людей, тобто як здатність установлювати і підтримувати необхідні контакти в суспільстві; інші (Ж. Вірна [11]) – як знання й уміння у галузі міжособистісних стосунків; треті (В. Галузяк [14], О. Столярчук [53], О. Сергеєнкова [53]) – як особистісну якість.

Залежно від того, як розглядаються комунікативні здібності (здатність, засіб, якість), змінюється загальна спрямованість дослідження. Тому, спираючись на праці В. Поправки, розглядаємо загальні здібності майбутніх психологів як здатність застосовувати знання, уміння, особистісні якості для успішної діяльності у певній галузі, а комунікативні здібності – як особливу якість особистості, що характеризується умінням здійснювати комунікативну діяльність для розв'язання комунікативного завдання [42].

Відповідно, професійно-комунікативні здібності майбутніх психологів видається як основна системоутворювальна якість особистості майбутніх фахівців, що визначає ефективність реалізації сукупності теоретичних і практичних комунікативних завдань у реальній багатоаспектній психологічній діяльності.

Комунікативні здібності схарактеризуємо як одну з ключових здібностей студентів ЗВО. Вона має складатися з елементів, необхідних для ефективною реалізації майбутньої психолого-педагогічної діяльності. До складу комунікативних здібностей загалом входять лінгвістичний та соціально-психологічний компоненти. Разом з тим, у складі комунікативних здібностей майбутніх психологів у ЗВО доцільно виділити інтегративний компонент. Зазначені компоненти складаються із знань, умінь, навичок і

представлені відповідними компетенціями, а саме: мовною, мовленнєвою, соціокультурною та прагматичною.

Поняття комунікативні здібностей як одних із основних характеристик комунікативної особистості по-різному трактується в науковій літературі:

1) це «сукупність мовних навичок та знань про використання мови у будь-якій ситуації учасників комунікативного акту; здатність активного комуніканта бути повноправним членом визначеного мовленнєвого колективу» [6, с. 129];

2) це комплексне вміння, яке передбачає вільне, вмотивоване оперування змістовною інформацією у процесі мовленнєвого спілкування, дає право особистості на реалізацію особистого задуму, забезпечує їй певні якісні оцінки індивідуального мовленнєвого реагування [9];

3) інші виділяють у складі комунікативних здібностей мовну, предметну, лінгвістичну та прагматичну складові [10; 16].

Мовна складова включає знання одиниць мови та правил їх поєднання, зв'язку. Але існує широке та вузьке розуміння мовної компетенції. О. Рубель мовну складову розглядають не як складову комунікативних здібностей, а як складне явище, до змісту якого входять комунікативні здібності [49]. Внаслідок цього – сформована мовна, а не комунікативна компетенція є метою мовного освіти. О. Семенов мовну складову визначає як інтегративне явище, яке охоплює низку спеціальних здібностей, знань, умінь, навичок, стратегій і тактик мовної поведінки, установок для успішного здійснення мовленнєвої діяльності у конкретних умовах спілкування, властиве дорослій людині, сформованій особистості [51, с. 48]. Мовна компетенція у М. Вахнован подано як знання мов чи мови, що у сумі виявляються у всіх видах мовленнєвої діяльності та корелюють з критеріями оцінки та соціальними і демографічними факторами [10, с. 132].

Аналіз вищезазначеного дозволяє зробити висновок про те, що комунікативні здібності майбутніх психологів – це інтегративний комплекс

знань, умінь, навичок, що визначає конструктивну передачу та сприймання інформації, ведення діалогу та монологу з урахуванням дотримання основних правил нормативності мовлення, продуктивна організація педагогічної взаємодії.

Коли йдеться про комунікативні здібності звичайного носія мови, який потребує постійного повсякденного спілкування, і про комунікативні здібності майбутніх психологів, то комунікативні здібності повсякденного спілкування базуються на знаннях про світ, уміннях і навичках здібностей є обов'язковим для кожного людини і складає її комунікативну компетенцію [12; 49; 58]. Спілкування ж у психолого-педагогічній сфері вимагає спеціальних знань та навичок, які необхідні для досягнення прагматичного впливу та успіху в комунікації. Тому професійно-комунікативні здібності майбутніх психологів формуються під впливом багатьох факторів, серед яких назовемо основні професійно-особистісні якості:

1) рівень ціннісного ставлення до професійно-педагогічної комунікації, який характеризується відображенням у свідомості особистості позитивної значущості комунікативних знань, уявлень, переконань, емоцій, ціннісних орієнтацій, дій людини, що забезпечується осмисленням здобутого в комунікативній діяльності особистісного досвіду;

2) комунікативна спрямованість, яка визначає комунікативну діяльність, перспективу цілеспрямованого розвитку комунікативної діяльності;

3) психологічна підготовленість, яка передбачає наявність у майбутніх психологів певних властивостей, що сприяють ефективному вивченню та впливу на внутрішній світ потенційних клієнтів, оптимальному управлінню колективами;

4) доброзичливість, інтерес до роботи з клієнтами, без чого неможливі успіхи у професійній роботі майбутніх психологів, їх задоволення від роботи;

5) толерантність (лат. *tolerans* – терплячий), тобто терпимість до інших, розуміння, що всі люди індивідуальні та неповторні, що кожен має право на власну точку зору; визнання значущості особистості;

6) емпатійність (лат. *empathia* – співпереживання) – вміння бачити свою спорідненість з людьми, тактовно виразити собі і своє ставлення до них, здатність порозумітися з ними. Основним механізмом емпатії є усвідомлена чи неусвідомлена ідентифікація з іншими;

7) рефлексивність (лат. *reflexio* – відображення), яка передбачає активне та відсторонене спостереження за своєю діяльністю, готовність до її перегляду, до різноманітних реакцій у взаємодії з учнями. Важливим при цьому є вміння звільнитися від амбіцій, бачити людей, прислухатися і придивлятися до них, сприймати та аналізувати отриману від них вербальну та невербальну інформацію. Завдяки цьому майбутні психологи мають змогу вчитися і у своїх колег, викладачів у процесі професійної підготовки у ЗВО, на що здатні лише сильні особистості;

8) прозорість, тобто ясність для майбутніх психологів, сприйняття його ними «безпечного» людини. Виявляється вона у відмові від «дистанції», довірливому спілкуванні з людьми, готовності до їх запитань, спільних розмірковувань, що сприяє подоланню невизначеності у відносинах, встановленню тісніших контактів;

9) інтелігентність, яка передбачає високий розумовий розвиток особистості, вміння адекватно оцінити ситуацію, логічно мислити, знаходити вирішення будь-якої проблеми, уникати грубощів, зневажливого ставлення до співрозмовника; раціональний вибір комунікативних засобів впливу; вміння говорити, готовність слухати й чути тощо;

10) конгруентність (лат. *congruentia* – відповідність, узгодження) – знання світу і почуттів майбутніх психологів, сприйняття собі у ролі «студентів», тобто особистості, яка розвивається, має право на помилку;

діяльність «тут і тепер», сприйняття всього спонтанного у комунікативній ситуації;

11) товариськість: інтерес до людей; здатність розуміти їхнє почуття, їхню позицію у взаємодії з іншими людьми; комунікабельність та контактність; потреба в контактах, легкість вступу в контакт, емоційно-позитивний тон спілкування; схильність до дружнього поведінки у комунікативних ситуаціях, встановлення приязних стосунків; вміння не розгублюватися, прагнути до ініціативи у спілкуванні, не залишатися у тіні, брати на собі роль лідера у групі. Суттєвими при цьому є вміння слухати, вірно висловлюватись, підтримувати розмову та змінити тему, познайомитися, знайти правильну форму звернення;

12) колективізм, що допомагає майбутнім психологам краще сприймати, розуміти та вивчати колектив, формувати колективізм, згуртовувати колективи та спрямовувати їх енергію на розв'язання певних завдань, коригувати внутрішньо-колективні, між колективні та міжособистісні відносини, конфлікти;

13) контактність – здатність вступати в психологічний контакт, формувати стосунки на основі довіри у зоні взаємодії, володіння навичками та вміннями спілкування та саморегуляції;

14) сугестивність (лат. *suggestio* – навіюю) – здатність майбутніх психологів впливати на емоційну сферу. Для цього вони повинні створити доброзичливу для самопочуття та настрою емоційну атмосферу, позитивно впливати на особистість природністю свого поведінки [49; 56, с. 182; 60, с. 142].

Отже, представлений аналіз різноманітних підходів до визначення сутності поняття комунікативних здібностей майбутніх психологів давав змогу переконатися у тому, що вони визначаються всіма дослідниками як важливий аспект психолого-педагогічної діяльності, що забезпечує досягнення найвищих результатів у процесі професійної підготовки у ЗВО.

Осмилення комунікативних здібностей у якості складової професійної компетентності майбутніх психологів, на нашу думку, підкреслює залежність та взаємодію всіх компетенцій у процесі професійної підготовки у ЗВО. Тому комунікативні здібності виступають як компонент професійної компетентності майбутніх психологів загалом.

1.2. Структура комунікативних здібностей та їх розвиток у процесі професійної підготовки у ЗВО

Структура комунікативних здібностей було запропоновано нами на підставі комунікативної діяльності людини, до якої входять читання, говоріння, лист та слухання. Першим у структурі є така складова, як теоретичні знання, без яких грамотне, доцільне, ефективне спілкування відбуватися не може. Теоретичні знання дають підґрунтя до оволодіння комунікативною компетентністю на практиці, формують знання про спілкування як громадське явище та основний засіб взаємодії людей, зокрема майбутніх психологів.

Наступний складник комунікативних здібностей, який входить до комунікативно-діяльнісного компонента – вербальні та невербальні засоби спілкування, без яких не може відбуватися повноцінне людське спілкування. Головним засобом вербальної комунікації є мова людини, яка характеризується правильністю, нормативністю, точністю, логічністю, ясністю, індивідуальністю, образністю, виразністю та багатьма іншими рисами. Використання мови в дії є мовлення – мовна діяльність з використанням вербальних та невербальних засобів спілкування, яке може бути усним, писемним, монологічним, діалогічним, внутрішнім тощо.

До основних невербальних засобів спілкування належать жести міміка, за допомогою яких виражаються справжні почуття та емоції, навіть

приховані. Дослідженню невербальних засобів спілкування присвячені роботи науковців Г. Пірок [37], В. Руденко [50], О. Столярчук [53] та ін.

Необхідною складовою комунікативних здібностей є навички слухання, без яких не відбувається комунікативний процес, взаємодія під час спілкування. Слухання сприяє як ефективному діалогу між співрозмовниками, так і розумінню між партнерами по спілкуванню. Це підтверджують дослідження Ж. Вірної [11], О. Захарчук [19], Д. Чижма [19] та ін.

Перцепція, яка входить до комунікативних процесів, допомагає у пізнанні людьми один одного в процесі комунікації, сприяє розумінню дій іншої людини та підтримувannya розвитку контактів між учасниками спілкування. Важливість перцептивної сторони спілкування розглядають такі науковці як Г. В. Здоровець [20], Ю. Карпюк [21] та ін.

Виділення оцінки інших і самооцінки в окремі структурні компоненти комунікативних здібностей майбутніх психологів обумовлено тим, що без оцінювання та аналізу собі та інших неможливе розвиток людини. Вміння аналізувати, робити висновки, оцінювати свої дії та дії інших сприяє не тільки критичному ставленню до себе та інших людей, а також допомагає вчитися та самовдосконалюватися.

Виходячи із запропонованої нами сутності поняття комунікативних здібностей, ми виділили їх структуру, яку подано у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Структура комунікативних здібностей майбутніх психологів

Компонент	Складові компоненти
<i>когнітивний</i>	теоретичні знання про спілкування;
<i>комунікативно-діяльнісний</i>	1. ефективне використання вербальних та невербальних засобів спілкування в монологічному та діалогічному мовленні; 2. навички ефективного слухання; 3. перцептивні навички;
<i>оцінний</i>	самооцінка

До **когнітивного** компонента належать теоретичні знання, з якими повинні оволодіти студенти, належати теоретичні знання щодо спілкування, його структури, функцій, різновидів. Це знання щодо **засобів** спілкування: вербальних (мовних), та невербальних (жести, міміка, візуальний контакт, дистанція, інтонація), **функцій спілкування**: регулювання спільної діяльності, пізнання, інструмент формування особистості, самовизначення індивіда; **форм спілкування** : анонімне, функціонально-рольове, педагогічне; **видів спілкування**: за контингентом учасників (між індивідуальне, індивідуально-групове, між групове), за мірою опосередкованості (безпосереднє, опосередковане), за тривалістю (короткочасне, тривале), за закінченістю (закінчене, незакінчене); знання про **види й техніки слухання** (активне та пасивне), маніпулятивне спілкування, виникнення та подолання комунікативних бар'єрів та труднощів у процесі спілкування.

Також майбутні психологи дізнаються про такі форми та види ділової взаємодії як ділова розмова, ділова бесіда по телефону, ділові наради, переговори, дискусії тощо. У той же час комунікативні здібності майбутніх психологів розвиваються не лише при вивченні безпосередньо тем про спілкування, а також усіх інших тем психолого-педагогічного циклу навчальних дисциплін.

Наступний компонент структури комунікативних здібностей – **комунікативно-діяльнісний**, спрямований на опанування навичками ефективної взаємодії на практиці. Цей компонент містить комунікативні уміння, що складаються з власне комунікативних, перцептивних та інтерактивних умінь.

Власне комунікативні уміння складаються з правильного та доречного використання навичок монологічного та діалогічного мовлення з метою встановлення контактів, впливу на співрозмовника, ставити запитання, аргументувати власну точку зору, правильного використання інтонації, точно

передавати інформацію тощо. Основним і універсальним засобом передачі інформації є людське мовлення.

Залежно від визначення мовленнєвої діяльності, її види об'єднуються у парі:

1. за формою спілкування буває усне чи письмове: «говоріння – слухання», «лист – читання»;

2. згідно з видачею або прийомом інформації є продуктивним – «мовлення – лист» і рецептивним – «слухання – читання».

Поняття видів мовленнєвої діяльності належить видатному вченому Т. Клійбсу [23]. Читання й писання вважаються більш складними видами мовленнєвої діяльності, тому що реалізують письмове мовлення, хоча читання належить до рецептивних видів мовленнєвої діяльності, проте, як і писання, потребує спеціального навчання та навичок.

Усне мовлення, яке формується на психолого-педагогічних дисциплінах, здійснюється за допомогою говоріння та слухання. *Говоріння* (мовлення) виявляється у різних формах: монолог, діалог, полілог. Кожен із цих різновидів говоріння має свої ознаки та особливості. Розгорнуте висловлювання однієї людини, яка має логічне завершення називається монологом, за визначенням В. Шапара, монолог – це організована система висловлених у словесній формі думок, що характеризується навмисним впливом на оточуючих і тому суттєво відрізняється від діалогу [59]. Найчастіше монолог адресується великому числу людей, доповідач ніби розмовляє з аудиторією, відбувається діалог у закритій формі, оскільки з психологічної точки зору монолог не є природним явищем, він обов'язково звернений до співрозмовника, відбувається прихований діалог з аудиторією або з уявним співрозмовником.

Існує ще так званий «монолог у діалозі», тобто обмін монологами, такий різновид монологу найчастіше використовується у наукових дискусіях, семінарах, круглих столах, де відбувається обмін думками між учасниками

дискусії.

Монолог може бути підготовленим заздалегідь, може бути ситуативним. Підготовлений монолог характеризується більшою структурною організованістю, логічністю викладу, розгорнутістю, ближчою до письмової мови, використовує менше невербальних засобів спілкування, ніж ситуативний. Ситуативним найчастіше буває «монолог у діалозі», коли мовець повинен під час розмови будувати своє мовлення.

Діалог (від грецького dialogos) складається з обміну висловлюваннями між двома співрозмовниками, спрямований на безпосереднє сприйняття повідомлення. На відміну від монологічного мовлення, діалог – первинний вид спілкування, більш природний, мовлення ситуативне, обидва учасники діалогу беруть у ньому активну долю. Діалог більш виразний, ніж монолог, у ньому використовують різноманітні мовні засоби: звертання, вигуки, запитання, елементи розмовного стилю, значну роль у діалозі відіграють інтонація й емоції. Структурно діалог складається з репліки-стимулу та репліки-реакції.

Різновидом діалогу є полілог (від грецьк. poly – багато, logos – слово), в якому беруть участь кілька співрозмовників, полілог не протиставляється діалогу, спільний і головний ознака цих зрозуміти – зміна мовців та слухачів, а кількість співрозмовників – два або більше двох не змінюють цього принципу. Полілог є природною формою розмовного мовлення, в якому беруть участь кілька мовців, наприклад, сімейний розмова, групове обговорення якоїсь теми (політична подія, вистава, ділові переговори, наукова дискусія, літературний твір, спорт тощо). Спільні риси діалогу – зв'язність реплік, змістовність, конструктивність, спонтанність та інші – чітко простежуються і в полілозі. Проте формальний і змістовий зв'язок реплік у полілозі більш складний і вільний: він змінюється від активної участі мовців у спільній бесіді до пасивного слухання чи красномовного мовчання.

До інтерактивних умінь належать навички ефективного слухання, надавати зворотний зв'язок, прогнозувати поведінку партнера по спілкуванню, адекватно використовувати невербальні засоби спілкування, знаходити компроміс у спілкуванні, уникаючи конфліктних ситуацій.

Уміння слухати й чути співрозмовника є однією з найважливіших складових комунікативно-діяльнісного компонента. Слухання належить до рецептивних видів мовленнєвої діяльності і на перший погляд не потребує особливих умінь, проте процес спілкування відбувається лише тоді, коли всі учасники цього процесу ефективно взаємодіють та розуміють одне одного. Якщо в цьому процесі один учасник говорить, а інші мовчать, це зовсім не означає, що вони слухають. Щоб добре слухати та ефективно користуватися почутою інформацією, потрібно вміти не тільки слухати, а й чути. Розвинена здатність «чути» – умова соціальної адаптації людини, можливість встановлювати та підтримувати міжособистісні стосунки, а отже, найважливіша комунікативна якість особистості [55].

Проблемі ефективного слухання у літературі приділяється багато уваги [55; 57; 60]. Виділяють слухання нереклексивне, рефлексивне та емпатійне. Для позначення нереклексивного слухання також використовують термін «пасивне слухання», яке спрямоване на уважне вислуховування співрозмовника без запитань і уточнень, особливо коли співрозмовник знаходиться у збудженому стані, стані горя чи гніву. Такий вид слухання дає можливість не перебиваючи і не зупиняючи співрозмовника, зрозуміти не тільки інформацію, про яку він розповідає, а також з'ясувати ставлення мовця до певних подій. У таких випадках доречними є такі висловлювання: «Продовжуйте», «Як цікаво» тощо.

Під рефлексивним слуханням розуміють встановлення контакту з мовцем, у ході якого людина ставить запитання, уточнює, деталізує отримувану інформацію. Розуміння під час рефлексивного слухання досягається набагато більше, тому що співрозмовники у процесі бесіди

відразу з'ясовують деталі, усувають непорозуміння, якщо такі виникають, також рефлексивне слухання допомагає кращому запам'ятовуванню інформації.

У рефлексивному слуханні виділяють такі рефлексивні відповіді, як з'ясування, перефразування та резюмування, відображення почуттів [74].

З'ясування допомагає уточнювати зміст почутого, ставити мовцю запитання, які орієнтовані на деталізацію повідомлення, це запитання на зразок: « Я не зрозумів, що ви маєте на увазі? Будь ласка, давайте уточнимо цю інформацію. Повторіть, будь ласка, ще раз».

Такий вид відповідей як *перефразування*, дозволяє слухачу самому формулювати і висловлювати інформацію, яку він отримує, для підтвердження правильного розуміння. Типовими для такого виду слухання є питання: «На вашу думку», «Іншими словами, Ви вважаєте, що» і та ін.

За допомогою *резюмованих відповідей* підводиться підсумок сказаного, особливо коли виникають суперечності в обговорюваних питаннях, при цьому використовуються такі питання як «Як я зрозумів із зазначеного вище, основною ідеєю є», «З Ваших слів можна зрозуміти» тощо.

При відображенні почуттів основна увага звертається на емоційний стан людини, її настрій, у таких випадках використовують фрази типу «Ви дещо засмучені», «Ймовірно, Ви відчуваєте» та ін.

Існує ще *емпатійний* вид слухання, спрямований не на отримання та аналіз почутої інформації, а на почуття мовця, його емоційний настрій, проблеми, які його турбують. На відміну від інших видів слухання, емпатійне слухання не містить оцінки, воно допомагає мовцю отримати співчуття у слухача, знайти вирішення своєї проблеми. При емпатійному слуханні використовуються види рефлексивного слухання – перефразування, з'ясування, резюмування, але на відміну від рефлексивного слухання, емпатійне слухання не оцінює співрозмовника, а допомагає зрозуміти його почуття.

Важливу роль у процесі слухання, на думку М. Маттісон, відіграє увага, саме вміння концентруватися на почутому, зосереджуватися та утримувати увагу на тому, що кажуть, сприяє навичкам ефективного слухання. Під увагою в психології розуміють вибірккову спрямованість на той чи інший об'єкт і зосередженість на ньому, заглибленість у спрямовану на об'єкт пізнавальну діяльність [73].

Розрізняють такі види уваги, як мимовільна, довільна, післядовільна. Особливе значення в процесі слухання відіграє довільна увага, коли слухач повинен виявляти волю для концентрації уваги на мовцеві, та утримувати її протягом усієї розмови, бесіди, дискусії тощо.

Невербальна комунікація є важливою складовою людського спілкування. Вона є засобом вираження поведінки і настроїв людини, за допомогою якої можна зрозуміти психічний стан співрозмовника. До невербальних засобів спілкування відносять жести, міміку, інтонації, рухи тіла, погляд. На відміну від вербальної комунікації, невербальна характеризується ситуативністю, за тоном голосу людини можна дізнатися про її ставлення до предмета обговорення, про її емоційний настрій; *синтетичністю*, з експресивної поведінки співрозмовника досить важко виокремити елементи, з яких вона складається; *мимовільністю*, емоції, що виражаються через невербальну комунікацію, досить важко сховати, бо вони менш керовані свідомістю, ніж мовлення.

Невербальна комунікація у взаємодії з вербальною виконує низку функцій:

1. доповнення (включаючи дублювання та посилення) вербальних повідомлень;
2. скасування вербальних повідомлень;
3. заміщення вербальних повідомлень;
4. регулювання розмови [73].

Невербальна поведінка людини пов'язана з психічним та емоційним

станом, за допомогою невербальних засобів комунікації можна з'ясувати соціально-психологічні характеристики особистості, зрозуміти її внутрішній світ, наміри, настрої. Якщо людина досить швидко може змінювати вербальну поведінку відповідно до ситуації, то міміка, жести, рухи тіла набагато менше піддаються керуванню, і часто видають справжні думки та почуття мовця, «мову тіла здебільшого не усвідомлюється, тому мовцеві в невербальних реакціях важче прикидатися і фальшивити, ніж у словесному мовленні» [78].

Невербальні засоби спілкування досліджують такі науки:

1. кінесика – досліджує зовнішні прояви людських емоцій – міміку обличчя, жерсті, рухи, пантоміміку;
2. такесика – прикмети в процесі спілкування;
3. проксеміка – розташування людей під час комунікативного процесу;
4. міміка – рухи м'язів обличчя.

Серед усіх невербальних засобів спілкування особливе місце посідає міміка обличчя, по-перше, тому що під час розмови увага зосереджена на обличчі співрозмовника, а по-друге, обличчя і вираз очей більше, ніж інші невербальні засоби, виражають справжні почуття людей, «мімічні вирази несуть більше 70% інформації, тобто очі, погляд, обличчя людини здатні сказати більше, ніж вимовлені слова» [78].

Також досить інформативними є жести людини, які яскраво відображають стан мовця, приналежність до певної нації чи культури. Серед жестів можна виділити:

- комунікативні (жести привітання, прощання, привертання уваги, заборони, задовільні, негативні, питальні та ін.);
- модальні, що виражають оцінку та ставлення (жести схвалення, незадоволення, довіри та недовіри, розгубленості та ін.);
- описові жести, що мають значення лише у контексті мовлення

[80].

Важливим елементом невербальних засобів спілкування є поза людини, з якої досвідчений мовець може зрозуміти настрій, наміри, налаштованість, характер, позу людини можна визначити її соціальний статус. Позу тіла потрібно тримати під контролем, вона відповідатиме ситуаціям спілкування, наприклад, поза тілом людини під час дружньої розмови відрізняється від пози людини під час ділових переговорів.

Отже, невербальні засоби комунікації відіграють важливе значення в розумінні психічних настроїв співрозмовників, сприйнятті один одним, ставленні один до одного, свідчити про загальну культуру мовців. Про те, що людина не висловлює словами, можна дізнатися з виразу обличчя, рухів тіла, пози, жестів. Розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО передбачає не стільки управління невербальними засобами комунікації, скільки вміння зрозуміти невербальну інформацію співрозмовників.

До перцептивних умінь належить адекватне сприйняття співрозмовника, встановлення емоційного контакту, емоційно ідентифікувати собі з іншим, емоційно зрозуміти партнера по спілкуванню. Без цих умінь не може відбуватися ефективне спілкування. Як слушно зазначають Г. Вознюк, З Куньч, що перцепція виступає в ролі регулятора спілкування перш за все настільки, наскільки вона опиняється носієм своєрідної перцептивно-діагностичної функції. Вибір людиною тієї чи іншої лінії поведінки у кожній конкретній ситуації передбачає сприйняття-оцінку основних її елементів, а саме партнерів, самого себе та ситуативного контексту в цілому [12].

У процесі сприйняття людьми один одного в спілкуванні завжди відбувається аналіз іншого та аналіз собі через іншого, таке сприйняття відбувається через психологічні механізми: ідентифікацію та рефлексію, ще існує близьке за змістом до ідентифікації явище емпатії. Під

«ідентифікацією» ми розуміємо відотожнення собі з іншим, встановлений емпіричний факт, який є одним із найпростіших способів розуміння іншого людини, тобто уподібнення собі до неї [19]. Вміння поставити собі на місце іншого людини і зрозуміти її проблеми є важливою складовою процесу спілкування і однією з умов розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів.

Подібним до ідентифікації є явище емпатії, яке, на відміну від ідентифікації, спрямоване не на раціональне осмислення проблем іншого людини, а на емоційне розуміння, відчуття проблем іншого як своїх та співчуття.

Більш складним явищем у сприйнятті іншого є рефлексія, під рефлексією в соціальній психології розуміють «глибоке, послідовне взаємовідображення, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по спілкуванню, до того ж у цьому внутрішньому світі, у свою чергу, відображається внутрішній світ першого дослідника» [48, с. 117]. Тобто людина розуміє не тільки іншу людину, а також аналізує, як інша людина сприймає і розуміє її. Явище рефлексії допомагає не тільки правильно сприймати й розуміти іншого чоловіка, а також сприяє оцінці й корекції свого поведінки в комунікативному процесі.

Оцінний компонент комунікативної складової майбутніх психологів містить самооцінку власної комунікативної діяльності під час процесу спілкування.

Оцінка у комунікативній діяльності є важливим фактором якості цього процесу. Будь-яка діяльність людини покращується і вдосконалюється з умов оцінювання та самооцінювання, які забезпечують ефективність контролю, управління та корекції цієї діяльності.

Необхідність формування вміння оцінювати власну комунікативну діяльність витікає з того, що особистість повинна розвиватися, самовдосконалюватися, а значить, вміти критично ставитися до себе та до

інших, знаходити помилки, вміти виправляти їх і уникати в подальшому.

Самооцінка спрямована на критичне ставлення до себе та вдосконалення своїх знань. У структурі самооцінки виділяють:

- а) операційно-діяльнісний аспект;
- б) особистісний аспект [19; 49; 61].

Д. Чижма визначає операційно-діяльнісний аспект самооцінки, який пов'язаний з оцінкою себе як суб'єкта діяльності і що виражається у самооцінці рівня професійної майстерності (сформованість вмінь та навичок) та рівня професійної компетентності (система знань), а особистісний аспект професійної самооцінки виражається в оцінці своїх особистісних якостей у зв'язку з ідеалом образу «Я-професійного» [19].

Отже, в самооцінці обов'язково присутній аспект, який спрямований на професійну діяльність людини, який сприяє прагненню до навчання, допомагає розвиватися, вдосконалюватися і досягати високої кваліфікації та професіоналізму.

Таким чином, провівши аналіз різних наукових джерел щодо визначень зрозуміти «здібності», «компетентність», «комунікативні здібності», а також дослідивши погляди різних науковців, які стосуються професійної підготовки в сучасній освіті, ми прийшли до висновку, що комунікативні здібності це – володіння комунікативними знаннями, уміннями, навичками та здатність встановлювати необхідні контакти з іншими людьми.

Вони розглядаються, по-перше, як ключова компетентність; по-друге, є складовою професійної компетентності, яка спрямована на налагодження та підтримку ефективного спілкування з іншими членами колективу. Таке тлумачення цього поняття дає нам можливість розглядати розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО як умову їхньої подальшої успішної діяльності.

Визначено структуру комунікативних здібностей майбутніх психологів, які містять такі компоненти, як: когнітивний, комунікативно-

діяльнісний та оцінний, які дадуть змогу ефективно розвивати комунікативні здібності у процесі професійної підготовки у ЗВО.

На підставі виділених нами компонентів обґрунтовано структуру комунікативних здібностей майбутніх психологів. Аналіз компонентів запропонованої структури дозволить розвивати відповідні комунікативні знання, вміння та навички і сприятиме ефективному розвитку комунікативних здібностей.

РОЗДІЛ 2. КОМУНІКАТИВНІ ЗДІБНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Розвиток комунікативних здібностей у майбутніх психологів

Процес професійної підготовки не може вважатися успішним, якщо у ньому не враховано необхідності розвивати у майбутнього фахівця відповідні здібності. Під здібностями розуміються індивідуальні стійкі властивості особистості, які визначають її успіхи у різних видах діяльності [19; 31]. Саме комунікативні здібності у значній мірі характеризують професійну компетентність психологів. Тому проблема розвитку у майбутніх психологів комунікативних здібностей є актуальною та перспективною.

Психолог С. Міхнюк визначив комунікативні здібності, як вміння та навички спілкування з людьми, від яких залежить його успішність [30, с. 64–67]. Загалом поняття «комунікація» трактується як сенсорний аналог спілкування, процес двостороннього обміну інформацією, результатом якого є взаєморозуміння між учасниками взаємодії. Проте в окремих дослідженнях простежується зближення цих розуміння.

Володіння комунікативними навичками, компетентністю у спілкуванні допомагає сучасному фахівцеві виявити себе освіченим, інтелігентним людиною, сприяє кар'єрному зростанню та розвитку власної особистості. На думку Дж. Джумперза, саме комунікативні здібності людини, ті, наскільки вона здатна відправляти та сприймати різні інформаційні повідомлення, у більшості випадків визначають її успішність у роботі та в особистій житті [68].

Серед основних педагогічних здібностей, які є основою професійної компетентності вчителя, В. Галузьяк наводить мовленнєві та комунікативні здібності. Мовленнєві пояснює як здатність ясно та чітко висловлювати власні думки, почуття за допомогою мовлення, а також міміки та пантоміміки. Мовлення педагога завжди відрізняється внутрішньою силою,

впевненістю в тому, що він казатиме. При цьому думки ясні, прості, зрозумілі. Комунікативні – це здатність до спілкування з людьми, уміння знаходити правильний підхід до них, встановлювати з ними доцільні з погляду педагогіки взаємовідносини, наявність педагогічного такту [14].

Цікавою видається думка С. Міхнюк, яка вважає, що здатна до психолого-педагогічної діяльності є та особистість, яка має високий рівень комунікативної активності, umie чітко і ясно висловлювати власні думки, адекватно встановлений комунікативний контакт із співрозмовником, вмie слідувати за реакцією комуніканта, отримує насолоду від самого процесу спілкування [30].

Ж. Вірна професійно компетентною називає людину, яка є висококваліфікованим спеціалістом у психолого-педагогічній та предметній галузі, вмie репродукувати на високому рівні професійні знання, уміння та навички [11, с. 55].

Через глибокі знання та широку ерудицію у науково-предметній галузі, нестандартну мислення, креативність, володіння інноваційною тактикою та стратегією, методами вирішення творчих завдань визначається професійна компетентність у працях О. Андрієвської-Семенюк [3, с. 104].

Однією з характерних рис сучасного освіти є диференційованість, варіантність, інтегративність. Нового викладача характеризує високий рівень автономії, креативності, що виявляється поряд з високим рівнем професійної компетентності, зокрема в таких ділових якостях, як гнучкість професійного мислення, мобільність та адаптивність до інноваційних ситуацій професійної діяльності, постійне професійне самовдосконалення, здатність працювати в команді, брати на собі ініціативу та відповідальність. Тому абсолютно правильним буде припустити, що саме ці характеристики та якості є предметом професійної підготовки у ЗВО, зокрема і майбутніх психологів.

Рада Європи виділяє п'ять базових компетенцій, необхідних будь-яким фахівцям. У контексті підготовки вони набувають особливого значення (це стосується й формування особистості майбутніх психологів):

1. Політичні та соціальні компетенції, пов'язані зі здатністю покласти на себе відповідальність, брати участь у спільному вирішенні питань, у функціонуванні й розвитку демократичних інститутів.

2. Компетенції, що стосуються життя в полікультурному суспільстві, призначені перешкоджати виникненню ксенофобії, розповсюдженню атмосфери неприязності до представників інших народів та культур.

3. Компетенції, які визначають володіння усним та письмовим мовленням, що є надзвичайно важливим у роботі й громадській житті настільки, що тим, хто не володіє ними, загрожує ізоляція від суспільства.

4. Компетенції, пов'язані з накопиченням інформації. Володіння новітніми технологіями, розуміння їх позитивних і негативних сторін, здатність критично сприймати всю інформацію, яка надходить через ЗМІ, Інтернет.

5. Компетенції, які сприяють бажанню навчатися всю життя не лише з професійної точки зору, а й у особистій та громадській житті [75].

Виходячи з аналізу нормативних освітніх документів, психолого-педагогічної, лінгво-методичної літератури, визначаємо професійну компетентність майбутніх психологів так: це система особистісних, рефлексивних, рольових, психологічних, мотиваційних, лінгводидактичних, діагностичних, технологічних, проєктивних компетенцій, які не виступають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Виділені компетенції як складові професійної компетентності представлені в узагальненому вигляді і шкільна з них може виступати окремою компетентністю і мати свою структуру.

Так, М. Трухан, розглядаючи комунікацію як особливу функцію спілкування, відзначає, що іноді поняттям «комунікація» позначають усі процеси спілкування незалежно від їх змісту [56]. Отож, в навчальному

процесі, зважаючи на його комунікативну специфіку, саме спілкування є діяльнісною основою, що забезпечує розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів. Проте важливо, щоб при цьому акцент не зміщувався на здібності адресанта, домінуючи над здібностями, важливими насамперед для адресата інформації.

На цей час перешкодою, на думку Л. Березовської, до формування комунікативних здібностей є недоліки саме освітнього процесу, адже багато студентів, відповідаючи на заняттях, не володіють вільно матеріалом, не здатні аналізувати інформацію, не мають власної думки щодо певної проблеми, а натомість читають з паперових носіїв. Розвиток комунікативних здібностей є однією з провідних проблем нашого суспільства, оскільки воно перенасичене різноманітними технологіями і більшість молоді мало спілкується наживо, а переважно через Інтернет, тому і не вистачає навичок і вмінь спілкування [6].

Серед комунікативних здібностей Л. Дейниченко виокремлює дві основні групи: перша з них пов'язана з умінням використовувати особистісні комунікативні властивості в спілкуванні, а друга – із володінням технікою спілкування й контакту [16]. Ці дві групи здібностей об'єднують цілий комплекс якостей особистості майбутніх психологів (і своєрідних умінь), що забезпечують їх успішний комунікативний процес. Наприклад, здатність керувати своєю поведінкою в спілкуванні з клієнтами, комплекс перцептивних здібностей, пов'язаних із розумінням клієнтів, враховуючи особливості іншої особистості; здатності, пов'язані з необхідністю встановлювати, підтримувати контакт із клієнтами, змінювати його глибину, входити та виходити з нього, передавати та перехоплювати ініціативу в спілкуванні; здатності оптимально будувати мовлення у психологічному відношенні [16, с. 22-23].

Розвиток комунікативних умінь майбутніх психологів залежить від психолого-педагогічних передумов, що визначають ступінь успішності

реалізації формування комунікативної особистості студента психологічного факультету. Спочатку з'ясуємо поняття «умова», яке подає сучасний тлумачний психологічний словник: умова – це ті, від чого залежить дещо інше зумовлене; суттєвий компонент комплексу об'єктів, з якого визначається існування певного явища [59]. М. Ашиток умовою називає зовнішню передумову для існування та розвитку явищ, тобто обставину, від якої щось залежить [4, с. 11-12]. В. Левченко зазначає, що педагогічні умови – це сукупність факторів, компонентів, необхідних і достатніх для виникнення, функціонування та зміни педагогічної системи, це професійно орієнтована організація навчального процесу, що ґрунтується на засадах науковості, новизни навчального матеріалу, наближення до життя [27, с. 203].

Вважаємо, що для майбутніх психологів під час вивчення професійно зорієнтованих дисциплін єдиний громадський досвід передається за допомогою механізму соціальної взаємодії – спілкування, комунікативної спрямованості зайняти, вільної, невимушеної комунікативної взаємодії студента з викладачем, однокурсниками [27; 36]. Слід зазначити, що багато хто з вітчизняних та зарубіжних дослідників пов'язує навчання виключно із засвоєнням предметної діяльності та розвитком у ній пізнавальних здібностей [8; 37]. А із спілкуванням та колективними формами будь-якої іншої діяльності, але не навчальної (хоча вона для всіх студентів є провідною) найчастіше пов'язують процес виховання. За такого підходу навчання спочатку орієнтоване на індивідуальні способи засвоєння предметного світу, його знакових систем. Можна думати, що кожен пізнає світ самостійно і тим самим розвиває свої пізнавальні здібності самотужки. Навчання неможливе без комунікативного спрямування: тільки завдяки йому воно стає фактором інтелектуального розвитку людини [8]. Там, де є вільне спілкування, там є і виховання, тобто формування людини насамперед як особистості, а вже потім як комунікативної особистості. Звідси впливає

головне завдання психологів, освітян, яке полягає в організації невимушеного спілкування на занятті за допомогою таких технологій навчання, які б давали одночасно максимальну ефективність у пізнавальному та особистісному зростанні людини, формували професійно-комунікативні вміння й навички активної комунікативної особистості, готової до роботи загальноосвітній школі [8]. На нашу думку, саме такими технологіями та методами навчання є інтерактивні, які будуть детально описані у наступних розділах дослідження.

Важливо зазначити, що навчання для студентів є провідним видом діяльності, а, як відомо з загальної теорії психології, саме провідною діяльністю забезпечується основне розвиток людини і як особистості, і як суб'єкта пізнання [10]. Маємо на увазі мовленнєву діяльність як саме ту, що є основною для формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх психологів. Тому інтерактивні технології повинні долучатися до навчального процесу у вищому навчальному закладі шляхом організації спільних, групових та колективних способів навчання, які передбачають розвинену структуру спілкування, міжособистісних стосунків та взаємодії. Пошук ефективних форм і способів організації інтерактивного навчання, долучення їх до реального навчального процесу складають одну з найголовніших, але поки що не виконаних завдань сучасної педагогічної теорії та практики.

Психолого-педагогічними передумовами для формування комунікативних умінь та навичок майбутніх психологів є, на нашу думку: 1) позитивне ставлення студентської аудиторії до самого процесу навчання (інтерес до фахових предметів, викликаний усвідомленням важливості навчального матеріалу, професійним інтересом); 2) процеси безпосереднього чуттєвого ознайомлення з матеріалом (комп'ютеризація навчання, наочність, ТЗН, роздавальний матеріал, доступність бібліотечного фонду тощо); 3) процес мислення (сприйняття, осмислення та розуміння матеріалу,

отримання насолоди від процесу пізнання); 4) запам'ятовування інформації, уміння відтворити її за певної ситуації з виявленням індивідуальних мовленнєвих здібностей (практичне застосування знань, уміння використовувати набуті комунікативні вміння). Саме ці передумови сприяють появі мотиву учіння, спонукають до активної мовленнєвої діяльності, внаслідок чого відбувається розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО [11; 17].

Комунікативна підготовка майбутніх психологів є цілеспрямованим процесом усвідомлення студентами вищих навчальних закладів соціально-психологічних закономірностей взаємодії у сфері професійної діяльності, з одного боку, та процес оволодіння цими закономірностями – з іншого, з метою розвитку професійних комунікативних здібностей та підвищення ефективності міжособистісного спілкування [3].

Як зазначають науковці С. Берізка, В. Руденко, формуванню комунікативних здібностей студентів психологів найбільш сприяють активні та групові методи навчання, до яких належать проблемні лекції, методи аналізу конкретних ситуацій, навчальні дискусії, ділові та рольові ігри, тренінги тощо [5, с. 345-346; 50].

Слід зазначити, що комунікативний підхід повноцінно реалізується в тому випадку, коли викладач використовує нетрадиційні методи комунікативного спілкування, які не лише стимулюють розумову діяльність, а й спонукають студентів до творчості. Так, одним із таких методів є проведення заняття у формі «круглого столу» на різні теми [5].

Варто назвати ще один метод, який має особливе місце серед ігрових методів – це ділова гра, яка допомагає удосконалювати комунікативні навички, слугувати засобом розвитку творчого професійного мислення, що виражається у здатності аналізувати прогнозовані ситуації [50].

Отже, комунікативні здібності не є сталим утворенням, вони є динамічною системою, яка, за наявності сприятливих індивідуально-

особистісних та соціальних передумов, піддається розвитку й моделюванню. Оптимізація процесу розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів відбувається у процесі навчальної діяльності, тому важливими компонентами є: організація спеціальної комунікативної підготовки майбутніх психологів; забезпечення соціально-психологічного розвитку студентської групи; удосконалення змісту навчальних програм психолого-педагогічних дисциплін у ЗВО; психологічне консультування студентів та ін.

2.2. Комунікативні здібності як умова професійного становлення психолога

З професійною підготовкою випускника ЗВО тісно пов'язане поняття «комунікативна особистість», у якому переплітаються філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні, лінгвістичні, лінгво-методичні погляди на суспільно вагому сукупність фізичних та духовних здібностей людини. Тому нижче докладніше проаналізуємо вимоги до комунікативної особистості, сформульовані в нормативних освітніх документах та наукових працях із зазначеної проблеми у галузі гуманітарних наук.

Під час аналізу нормативної бази документів, які стосуються освіти України, було помічено, що в центрі освітньої парадигми стоїть особистість ученика та вчителя, студента та викладача, їх всебічне, гармонійне піднесення.

Закон України «Про вищу освіту» визначає мету навчання – це всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного

потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [43]

У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості та творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати та примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти [79].

З огляду на це гостро постає питання про реформування вищого освіти, яке має набути статусу державної політики, оскільки держава повинна усвідомлювати, що рівень вищого освіти в країні визначає її майбутнє розвиток. Одним із стратегічних завдань реформування вищого освіти є перехід до гнучкої, ступеневої системи підготовки фахівців, яка дасть змогу задовольняти потреби та можливості особистості у здобутті певного освітнього та кваліфікаційного рівнів за бажаним напрямом відповідно до її здібностей [79].

Через призму проблеми нашого дослідження, компетентністю називаємо властивість майбутніх психологів, що виявляється у сукупності професійних та комунікативних здібностей, що дозволяють майбутньому фахівцеві творчо, високо кваліфіковано здійснювати професійно педагогічну діяльність, само розвиватись, удосконалюватись, критично оцінювати себе як професіонала [19].

Серед основних освітньо-кваліфікаційних вимог до випускників із вищою освітою за професійним спрямуванням зазначено такі: 1) бакалавр повинен бути усвідомлений з основними світоглядними теоріями та концепціями в галузі гуманітарних та соціально-економічних наук, умінь аналізувати соціальні проблеми та процеси, використовувати методи цих

наук різні види професійної та соціальної діяльності; 2) знати етичні й правові норми, що регулюють відносини між людьми, ставлення людини до довкілля; 3) володіти розвиненою культурою мислення, вміти ясно та логічно висловлювати власні думки; 4) володіти навичками наукової організації праці, бути обізнаним з можливостями та методами застосування комп'ютерної техніки у професійній діяльності; 5) бути здатним самостійно опановувати нові знання, критично оцінювати набутий досвід із позицій останніх досягнень методики філологічної науки та соціальної практики; б) розуміти, критично оцінювати проблеми своєї професії, дисциплін, що визначають конкретну галузь діяльності майбутніх психологів [45; 46].

Педагогічна наука конструє поняття комунікативної особистості відповідно до методологічних засад, закладених філософією та психологією. Сучасна педагогіка намагається проникнути в той потаємний зміст поняття особистості, з яким формували свої вчення [77].

Як було зазначено нами раніше, у навчанні сучасного людини існує величезна диспропорція. Частка зусиль та часу, що витрачаються на вивчення фізичних властивостей та хімічних явищ світу, засвоєння інформації про живу та неживу природу суттєво перевищує ту частину обсягу навчального матеріалу, яка стосується знань про людину як громадську істоту, психологічні особливості особистості, культуру спілкування. Шкільне та університетське навчання загалом не виробляє навичок розмірковувати над цими проблемами. Цей факт стосується і майбутніх психологів, до рівня освіченості та професіоналізму яких теперішні обставини та умови праці висувають надзвичайно високі вимоги [12; 13].

В дослідженнях у галузі спілкування прослідковуються два напрями оволодіння основами комунікативної майстерності: вивчення та опанування природи, структури та законів процесу спілкування; оволодіння процедурою та технологією комунікації з формуванням вмінь та навичок. Практична

реалізація цих шляхів здійснюється безпосередньо через спілкування, завдяки продуманій системі педагогічних впливів. Дж. Джумперз була запропонована наступна логіка впливу, або точніше взаємодії, якої ми будемо дотримуватись у подальшій роботі [68]: педагогічна задача та її розв'язання; система методів впливу, обраних для втілення способу розв'язання; система комунікативних завдань, розв'язання яких необхідне для реалізації методики впливу; вплив та взаємодія.

Автор зазначає що, загальні комунікативні завдання, як правило, плануються заздалегідь, тоді як поточні комунікативні завдання виникають у ході комунікативної діяльності. Цілком справедливо зазначити, що сформувані завчасно повну систему завдань практично неможливо, а заздалегідь вибрані прийоми спілкування не завжди дозволяють забезпечити повною мірою продуктивне спілкування в конкретній ситуації. Форми і певні нюанси комунікативної діяльності можуть бути в цілому прогнозовані, передбачені, але, зрештою, завжди повинні підлягати корегуванню обставинами комунікативної діяльності та поточними завданнями [68].

При розв'язанні завдання формування комунікативних здібностей майбутніх психологів через психолого-педагогічне спілкування необхідно створити ситуації, які стимулювали б самоосвіту та самовиховання особистості; сприяли подоланню соціально-психологічних факторів, що стримують розвиток особи в процесі комунікативної діяльності (скутість, сором'язливість, невпевненість тощо); надавали можливість для навчання виявляти та враховувати індивідуально-типологічні особливості людей, здійснення соціально-психологічної корекції у розвитку та становленні найважливіших особистісних якостей (мовлення, розумова діяльність) [68]. Також мета педагогічних впливів полягає у навчанні способам грамотно вирішувати проблеми, що виникають у міжособистісній житті, вмінню вносити у своє проведення потрібні корективи, щирості в спілкуванні тощо.

Для успішного вирішення питання формування комунікативних здібностей важливо мати точне представлення про специфіку комунікативної діяльності майбутніх психологів, особливості їх живої мови, домінуючі стилі спілкування, актуальні для них проблеми, які стосуються спілкування, ставлення до них та спілкування взагалі. Перший етап роботи має дати відповіді на ці питання, тобто передбачає всебічне вивчення спілкування студентів, ситуації розвитку їх комунікативних умінь. Варто дбайливо та систематично спостерігати за текстами молоді в ситуаціях підготовленого та непідготовленого спілкування, їх міжособистісними та діловими відносинами. Пильну увагу методів індивідуального вивчення особистості приділяв Д. Хімес. При цьому зазначав, що вчителю потрібно «... не лише засвоїти психологію та виявити вміння того, кого він навчає. Треба ще ґрунтовно знати можливості шкірного зокрема» [70, с. 18-21]. Орієнтуючись на результати спостереження, викладач має упорядкувати та адаптувати зміст навчальної інформації відповідно до слухацької аудиторії. Тому іншим етапом роботи є систематизація змісту навчального матеріалу. Продуктивність праці з формування комунікативних здібностей буде залежати не тільки від обсягу та змісту навчальної інформації, а й від способу її подання, методів навчання. Перебіг процесу засвоєння теоретичних знань та формування вмінь пов'язаний з наявністю у студентів інтересу до покращення розвитку комунікативних здібностей. Зацікавленість та бажання самовдосконалення зумовлює позитивну мотивацію до пізнавальної діяльності. З цих причин необхідно визначити систему методів стимулювання пізнавальної діяльності та методів навчання, що складатиме третій етап роботи. При застосуванні методів навчання майбутні психологи мають оволодіти необхідними знаннями, застосувати їх на практиці. Методи стимулювання пізнавальної діяльності мають забезпечити формування у слухачів позитивного ставлення до роботи з удосконалення комунікативних здібностей, вироблення переконання в її необхідності та спрямувати їх до

діяльності. Наступні етапи пов'язані з конкретною практичною роботою викладача ЗВО, реалізацією визначеної технології навчання та організацією контролю за ходом формування комунікативних здібностей [70, с. 21].

Психологічна наука та громадська практика виробила систему методів психокорекційної роботи, спрямованих на реалізацію різноманітних цілей. Усі методи за позицією чи роллю, яка відводиться кожному з учасників психокорекційного процесу, можна поділити на дві групи: методи психологічного впливу; методи активної взаємодії [30, с. 55-56].

Перша група методів містить методи переконання, навіювання, самонавіювання, наслідування, психологічної допомоги, сугестопедії [30].

Метод упевнення є системою словесно-предметних впливів на свідомість того, кого навчають, чи загальна думка колективу, яка забезпечує добровільне прийняття розпоряджень і перетворення їх на мотиви поведінки членів колективу. Будь-яке вплив спрямоване на формування, закріплення чи зміну установок, ставлень, думок, почуттів та дій об'єкта. Формами переконання є диспути, бесіди, особистий приклад, доведення тощо [52; 72].

Під навіюванням розуміється система словесно-образних впливів на колектив та окремих його членів з метою викликати відповідний стан чи проведення, потреби чи звички. У кожному окремому випадку застосовуються свої формули навіювання. Якщо формулу застосовує сам досліджуваний, то процедура матиме назву аутогенного тренування, що є однією з форм навіювання, системою прийомів само впливу, за допомогою якої стає можливим управління деякими мимовільними психічними процесами та станами організму. Найбільш сильною формою навіювання є гіпноз [52].

Метод наслідування передбачає наслідування якогось прикладу, взірця, спрямованого на зовнішню ідентифікацію індивідумом собі з певною значущою особистістю [55].

Надання психологічної допомоги здійснюється спеціалістом-психологом. Методами індивідуальної бесіди, психологічного консультування, психотерапевтичного сеансу консультант здійснює психологічне діагностування. На підставі виявлення психічних властивостей особистості приймається рішення про наявність у досліджуваного певного психічного стану [63].

Сугестопедією називається система методичних прийомів навчованості при навчанні. Ці прийоми будуть мати більший ефект на фоні психологічного та фізичного розслаблення, релаксації, тобто зменшення напруги, стану спокою, який досягається шляхом довільного прийняття спокійної пози, розслаблення м'язів [59].

При організації сумісної діяльності, взаємодія людей відбувається на тлі психологічного, емоційного взаємного впливу із застосуванням арсеналу методів активної взаємодії. До цієї групи належать дискусійні методи та методи соціально-психологічного тренінгу. Під час диспутів групові взаємовідносини виступають у якості учбової моделі, за допомогою якої засвоюються можливості самовизначення та розуміння один одного.

Предметом обговорення можуть бути професійні, управлінські чи науково-технічні проблемні ситуації, міжособистісні відносини. Часто дискусію розглядають як зіткнення протилежних точок зору, боротьбу поглядів, ідей. Та головніше те, що організація диспуту надає неабиякі можливості для вироблення чи уточнення правильної позиції, розвитку правильних поглядів, доведення неправомірності хибних уявлень при обговоренні різних питань. У суперечці формуються та розвиваються такі важливі для взаємодії з іншими людьми якості як прагнення знайти істину, вміння відстоювати і пропагувати свою точку зору, аргументувати її, мужність визнати помилки. Завдяки застосуванню цього методу студенти перебувають у становищі людини, яка відстоює свою позицію, збагачуються у процесі обміну думками з колегами. При цьому надбанні знання стають

особистою точкою зору майбутніх психологів, мають емоційне забарвлення. У відтворенні та захисті ідей, відкритті помилкових уявлень, взаємному збагаченні концепцій і полягає головна мета дискусійного методу [59; 63].

Її реалізація можлива, якщо: значна частина учасників має ґрунтовні знання з предмету обговорення; існує кілька різних точок зору щодо розв'язання проблеми; предмет дискусії має певне наукове, практичне чи інше значення; ведучий володіє майстерністю створення атмосфери боротьби думок, відстоювання ідей, позицій та їх захисту; у процесі дискусії застосовується потужна система стимулювання [60, с. 145; 63]. Мозкова атака є методикою стимулювання творчої активності та продуктивності на основі висування з приводу запропонованої тими членами групи будь-яких ідей, думок, які не підлягають оцінці як істинні чи хибні, позбавлені сенсу чи дивні та обов'язково фіксуються. В даному випадку виникнення новаторських ідей не перешкоджають контролюючі механізми свідомості, усувається тиск звичних стереотипних форм прийняття рішень. Загальна маса ідей аналізується, відшуковуються найвдаліші варіанти розв'язання завдання [59].

Ігрові методи та сенситивний метод представляють підгрупу методів соціально-психологічного тренінгу. Ігрові методи, призначені для вироблення та прийняття управлінських рішень, поділяються на операційні (власне ділові та управлінські) та рольові. Операційна гра як імітаційний метод, що відкриває для психолога можливість дослідження процесів прийняття рішень з урахуванням індивідуальних показників розвитку комунікативних здібностей. В умовах рольової гри майбутні психологи стикаються із ситуацією, яка характерна для їх реальної діяльності та ставить перед необхідністю змінити власні установки. Таким чином створюються умови для формування нових, більш ефективних комунікативних здібностей. Що стосується сенситивного методу, то він належить до категорії методик

тренування між особистісною чутливістю. Основна мета полягає у розвитку та вдосконаленні здібності розуміти один одного [50].

Усі наведені вище методи можуть бути використані для формування комунікативних здібностей та мати помітний ефект. Формування комунікативних умінь при цьому є головною метою використання даних методів або побічним, супроводжуваним ефектом при реалізації інших планів та завдань.

У кожній із сторін комунікативної діяльності є цілком визначені способи та прийоми, що дозволяють найкращим чином удосконалити саме їх. Методи активної взаємодії, наприклад, найбільшою мірою сприяють розвитку інтерактивного боку спілкування. Методи психологічного впливу, у свою чергу, розвивають всі три сторони, але переважно – комунікативну та перцептивну. Безперечним фактом також є і те, що всі сторони, або складові частини комунікативної діяльності перетинаються, взаємопов'язані. Отже, зазначені методи психологічного впливу та активної взаємодії у сумісній діяльності служать основою для розвитку всіх трьох сторін комунікативного процесу, формування всіх комунікативних здібностей.

Велика відповідальність за розвиток комунікативних здібностей майбутніх психологів лежить на викладачі, діяльність якого має комунікативний характер, а сам він є своєрідним взірцем, модель спілкування якого наслідується. Більшість викладачів ЗВО, на жаль, недостатньо володіють комунікативними здібностями. З цієї причини виправданим буде проведення спеціальних заходів для удосконалення комунікативних здібностей викладачів. Під комунікативними та здібностями розуміється такий рівень навичок взаємодії з людьми, який дозволяє індивіду в межах своїх здібностей та соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві [54, с. 153-155].

Джерелами набуття комунікативних здібностей є життєвий досвід, мистецтво, загальна ерудиція та спеціальні наукові методи. Основна роль

відводиться життєвому досвіду та досвіду міжособистісного спілкування зокрема. Важливим джерелом комунікативних здібностей викладача є його загальна ерудиція як сукупність достовірних та систематизованих знань з історії та культури спілкування [54].

Психологічні знання допомагатимуть викладачеві глибше розуміти феномен спілкування як взаємодію людей у процесі їх спільної діяльності, аналізувати функції спілкування, визначати його види, засоби та стилі [53].

Лінгвістичні знання необхідні для вироблення нормативності вербального спілкування. Найбільш продуктивно підвищити ерудицію викладачів та застосувати спеціальні наукові методи, на нашу думку, дозволили б постійно діючий науково-практичний семінар з удосконалення комунікативної майстерності та практикум з мовленнєвою орієнтацією [51].

Проблематика зайняти семінару має бути пов'язана з висвітленням психологічних основ комунікативної діяльності, його видів та рівнів, якостей, значущих для спілкування, інформації про стилі спілкування, впливу людини на людину чи групу людей, способи оволодіння конфліктними ситуаціями, засоби спілкування та вимоги до них застосування, труднощі спілкування, особливості спілкування різних соціальних, вікових груп. Виконання практичних вправ виявляє розвиток якостей, значущих для комунікативної діяльності, що допомагає в оволодінні технікою спілкування в різних ситуаціях. Виправданим є приділення уваги обговоренню отриманої учасниками семінару інформації, її значення, можливості використання у педагогічній діяльності, результатів виконання завдань та вправ [51; 53].

При плануванні семінару та при роботі з викладачами необхідно врахувати деякі особливо важливі моменти. Значну роль у спілкуванні зі студентами відіграє активне слухання. Викладач має вміти при потребі відволіктися від власних думок, плану лекції, повернутись до вже сказаного, знаходити сенс у невдалих формулюваннях студентів, вловлювати помилки,

уточнювати та перефразувати і таким чином налагоджувати зворотний зв'язок та отримувати інформацію про результати взаємодії, що можливо лише за виняткової уваги до студента, центрizmu на студенті, його розумовій діяльності, переконаннях, характерних рисах. Такий викладач бере до уваги різні точки зору студентів, поважає їх особисту думку, працює разом з ними. З цього приводу О. Семеног зауважила, що педагогічний такт характеризується простотою у поведженні, яка не допускає фамільярності, довірою до студента без потурання йому, щирістю, яка не допускає фальші у стосунках, проханням без благань, рекомендаціями та порадами без нав'язувань своєї позиції, впливом на форму пропозицій, попереджень, навіювання та вимог без придушення самостійності особистості того, кого навчають [51, с. 74].

Важливою складовою характеристики педагога має бути прийняття у ставленні до поведінки студентів та до своїх власних недоліків. Викладач має працювати над опануванням навичок налагодження паритетного діалогу зі студентами, тобто має вчитися сприймати партнера як рівного собі співрозмовника, дозволяти йому оцінювати свої судження. Основа такого діалогу – вміння ставити запитання, яке у свою чергу тісно пов'язане зі вмінням вислухати, зрозуміти, пояснити, переконати, створити атмосферу довіри, ділового настрою. Викладач закладу вищого освіти має певною мірою володіти акторськими вміннями, спорідненими з комунікативними: організувати мовлення, правильно будувати фрази, вести монолог, варіювати стилістичні прийоми, засоби спілкування. Наведені зауваження мають бути враховані у роботі семінару [50, с. 31].

Допомагає викладачам оцінити власну комунікативну компетентність, психологічне тестування, консультування фахівця. Удосконаленню комунікативної компетентності сприяє не лише участь у семінарах, круглих столах, вивчення власних комунікативних якостей, а й вивчення та обговорення психолого-педагогічної літератури, передового педагогічного

досвіду, відвідування відкритих зайнятих досвідчених колег. Запорукою ефективності засвоєння студентами основ вербального спілкування є вербальна культура викладача. Як уже було зазначено, мовно-мовленнєву грамотність викладачі можуть покращити шляхом участі у практикумах з української мови. Критеріями оцінки якості мовлення є нормативність, точність, логічність, ясність, чистота, виразність, різноманітність, багатство, естетичність, доступність, доречність [4, с. 11-12].

Робота з викладачами має являти собою систему. Таким чином може бути забезпечене виконання умови високої комунікативної компетентності викладацького складу [9, 132-133].

Основними критеріями добору методів формування комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО, на нашу думку, мають бути активність їх пізнавальної діяльності, її продуктивність, показником чого формування вмінь та навичок, розширення та поглиблення пізнавального потенціалу через самостійний творчий пошук [9; 10].

Урізноманітнити роботу групи, зробити її продуктивнішою з точки зору формування комунікативних здібностей, більш цікавою та динамічною дозволяє використання всього комплексу зазначених вище методів навчання та різних форм організації процесу самої комунікативної діяльності у навчально-виховному процесі. Узагальнення та систематизація доробку науковців, практика педагогів та психологів дозволяють представити весь комплекс організаційних форм педагогічного спілкування у вигляді трьох великих, рівнозначних частин, які мають бути рівноцінно представлені на заняттях студентів під час виконання навчальних завдань та обговоренні результатів: індивідуально-колективне спілкування, спілкування у парах, спілкування у малих групах. Поділ було зроблено за критерієм рівня самостійності роботи чи співпраці з групою, її чисельності [50].

При індивідуально-колективній формі спілкування всі присутні по черзі висловлюються з приводу запропонованої теми або демонструють виконання завдання, кожен студент висловлює особисту думку, показує своє бачення розв'язання проблеми, слухачем та глядачем виступає вся аудиторія. Тривалість виступу може бути обмежена чи ні. При такій організації спілкування людина вчиться формулювати власну точку зору, відстоювати її істинність та право на існування через винайдення вагомих аргументів [50].

Психолого-педагогічне спілкування у парах має кілька варіантів. У відкритій парі двоє учасників ведуть між собою діалог, виконують завдання перед усією аудиторією. Пара створюється довільно, співрозмовники можуть дотримуватися як однакових, так і протилежних точок зору з питань, які обговорюються, мати різні чи однакові погляди на розв'язання проблеми. У завдання аудиторії входить оцінка роботи учасників взаємодії, їх аргументації своєї позиції. Фіксована пара не виносить деталі обговорення на суд аудиторії, працює окремо. Члени такої парі працюють із постійним партнером. Метою роботи в відкритих парах є показ самого процесу вирішення поставленої проблеми, то спілкування в фіксованих парах спрямоване на досягнення певного спільного результату. Спілкування у гнучких парах відбувається за постійної зміни партнерів [51; 54]. Таким чином учасники можуть знайти однодумців, зібрати експертні оцінки, дізнатися про нові аргументи за чи проти, способи дії. За такої форми спілкування члени групи можуть організуватися:

- у вигляді двох кіл (зовнішнього та внутрішнього) з однаковим кількістю учасників, обличчям один до одного. Після короткочасного спілкування вони мають переміститися на сусіднє місце направо (або наліво, але всі). Рух у колах відбуватиметься у протилежних напрямках. Кожен матиме змогу поспілкуватися з половиною групи;

- у вигляді довільного руху по аудиторії та випадкових зустрічей співрозмовників. Кількість опитаних залежить від бажання та потреби самих учасників.

За умови парної роботи послаблюється психологічне напруження, викликане необхідністю одноособового прийняття рішення. Обмін думками відбувається у діалогічній формі, коли обидва учасники перебувають у однаковому становищі чи виконують нав'язані правилами ролі. Через навчання один одного відбувається збагачення досвіду альтернативними ідеями.

Поняття відповідальності ще більше знижується при спілкуванні в малих групах. Передбачається обговорення поставленого завдання у малій групі з наступним повідомленням загального рішення одним із її представників для всіх присутніх, членів інших малих груп. Так відбувається у кожній малій групі [50].

Для розв'язання складних проблем, що вимагають часу та розподілу функцій, утворюються проблемні групи. Усі проблемні групи (по 4–6 осіб) протягом певної години працюють з однією проблемою і кожна з них має знайти свій варіант розв'язку. Викладач чи тренер при цьому здійснює загальний моніторинг роботи груп, надає конкретну допомогу. Після обговорення група делегує одного доповідача для повідомлення інших результатів напрацювання [4, с. 11].

Для розв'язання нескладних завдань, швидкого знаходження відповіді на запитання формуються міні-групи по 2-3 особи [50].

В залежності від поглядів на поставлену проблему в робочій групі може утворитися кілька груп за інтересами. Обсяг таких груп відповідно буде різним. Тренер чи викладач попередньо має ознайомити всіх із вже існуючими підходами до розв'язання проблеми, учасники мають визначитись у своїх уподобаннях, аргументувати свій вибір, захистити відповідну гіпотезу. На розгляд групи може бути винесено не низку підходів, а лише

один, щодо якого потрібно визначитися. У цьому випадку можуть утворитись групи прихильників, противників, нейтралів тощо [6, с. 249].

У контексті піраміди поєднується індивідуально-колективне спілкування, спілкування в парах та малих групах. Розпочинається така форма організації спілкування з індивідуального виконання спільного для всієї групи завдання. Інший етап передбачає об'єднання членів групи в парі, порівняння результатів виконання завдання, розробку спільного варіанту. На третьому етапі створюються групи по 4 особи, які мають виконати завдання більш складного рівня. Наприкінці роботи один представник від кожної групи повідомляє всім результат їхньої колективної роботи. Цей шлях вчити порівнювати різні позиції, об'єктивно оцінювати власні погляди, доходити до компромісу, налаштовує на співпрацю [6].

При якісній зміні у складі груп відбувається спілкування у змінних групах. Довільно утворені групи мають обговорити певне питання та ознайомити зі своїми міркуваннями інші групи. Для цього всі члени кожної з груп крім одного розходяться по різних групах та збирають інформацію про роздуми кожної групи. Людина, яка залишається, ознайомлює із висновками своєї групи нову групу, яка складається з представників усіх інших груп (по одній особі від кожної групи). Для цієї процедури необхідне рівність кількості груп кількості членів кожної групи. На завершення всі повертаються до груп початкового складу, повідомляють про почуті, обговорюють отриману інформацію, на її основі здійснюють самокорекцію та виробляють залишкове рішення, яке всім повідомляється [6; 50].

Описані форми організації педагогічного спілкування мають бути використані при реалізації методів формування комунікативних здібностей майбутніх психологів і в роботі з підвищення комунікативної компетентності викладачів [6; 13; 50].

Педагогічні заклади освіти готують майбутніх психологів до висококваліфікованої професійної діяльності та, відповідно, студентам

пропонують для вивчення різну кількість дисциплін гуманітарного, психолого-педагогічного циклу та кількість годин на їх вивчення, що є причиною різнорівневої їх підготовки до роботи з формування комунікативних здібностей.

Аналіз освітньо-професійної програми [35] дисциплін психолого-педагогічного циклу з точки зору комунікативного компонента підготовки майбутніх психологів засвідчив, що відповідно до діючих програм, студентам, які отримують спеціальність 053 Психологія пропонують до вивчення таких дисциплін, як «Філософія», «Психологія», «Психологія спілкування», «Організація та методика соціально-психологічного тренінгу», «Психологічні засади профорієнтаційної діяльності», «Психологія конфлікту», «Методика роботи психолога». Завдяки вивченню вищевказаних дисциплін, майбутні психологи мають можливість опрацювати питання, що сприяють розвитку комунікативних здібностей.

Навчальні дисципліни містять основи теорії спілкування для вивчення майбутніми психологами, що безперечно є позитивним фактом. Матеріал представлений у певній системі, використовуються різноманітні організаційні форми навчання (лекцій, практичні заняття, самостійна робота), але неможливо залишити поза увагою значне обмеження викладачів та студентів у часі для його викладу та вивчення. Спостерігається факт зорієнтованості навчального процесу на теоретичну підготовку студентів. На практичних заняттях велика чисельність груп зумовлює недостатню індивідуалізацію навчання. Цілеспрямоване формування комунікативних здібностей майбутніх психологів не передбачається навчальними програмами. За наявності вагомих потенційних комунікативних можливостей психолого-педагогічних дисциплін, спрямованість викладачів до формування комунікативних здібностей майбутніх психологів у існуючих методах та формах викладання незначна. За таких умов можливість забезпечення ґрунтовної підготовки студентів, оснащення їх міцними знаннями,

формування комунікативних умінь є досить обмеженими. У процесі такої роботи комунікативні здібності студентів розвиваються, але цей розвиток відбувається стихійно, тому не досягає бажаного рівня, а іноді йде хибними шляхами [35].

Анкетування дозволило нам з'ясувати, що для 52,64 % опитаних студентів спеціальності 053 Психологія Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини основним видом діяльності, що сприяє формуванню комунікативних здібностей є дозвілля, 12,28 % та 6,43 % – відповідно виробнича та наукова діяльність. Найбільшою частиною виявилася частка студентів (31,64 %), які зазначили, що навчаються спілкуватися головним чином у друзів, родичів, 22,03 % навчаються мистецтву спілкування у викладачів та 19,78 % студентів ні в кого не навчаються здійсненню комунікативної діяльності. 60,61 % респондентів гадають, що їх навчають комунікативним вмінням іноді, 25,45 % вважають, що ніколи не навчають і 13,94 % навчають постійно (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Основний вид діяльності, що сприяє формуванню комунікативних здібностей

На думку 72,02 % опитаних студентів інформаційна функція є домінуючою функцією спілкування на лекційних заняттях, 25,60 % вибрали функцію організації взаємодії для визначення домінуючої функції спілкування на лекціях та 2,38 % – функцію контролю. На практичних заняттях для більшості (51,19 %) домінуючою функцією спілкування є організація взаємодії, для 35,12 % – функція контролю, для 13,69 % – інформаційна. В умовах домінування інформативної функції спілкування на лекціях, коли основна увага акцентується на засвоєнні студентами теоретичних знань, індивідуальної запитувально-відповідної форми організації взаємодії на практичних заняттях, навчання переважно будується без дійсного врахування інтересів та можливостей студентів, монологічне спілкування переважає над діалогічним, а отже, комунікативний аспект навчальної діяльності відходить на інший план (табл. 2.1)

Таблиця 2.1.

Домінуючі функції спілкування

Домінуючі функції спілкування	Лекційні заняття	Практичні заняття
Інформаційна	72,02%	13,69%
Організація взаємодії	25,60%	51,19%
Контролю	2,38%	35,12%

Показником наявності мотиваційної бази до розвитку комунікативних здібностей є те, що 67,27 % майбутніх психологів вважають за необхідне спеціально навчатися даним вмінням, 22,42 % опитаних у цьому невпевнені і 10,31 % – не відчують потреби у такому спеціальному навчанні. 68,68 % студентів виявили бажання розвивати комунікативні здібності під час навчання у ЗВО (рис. 2.2).

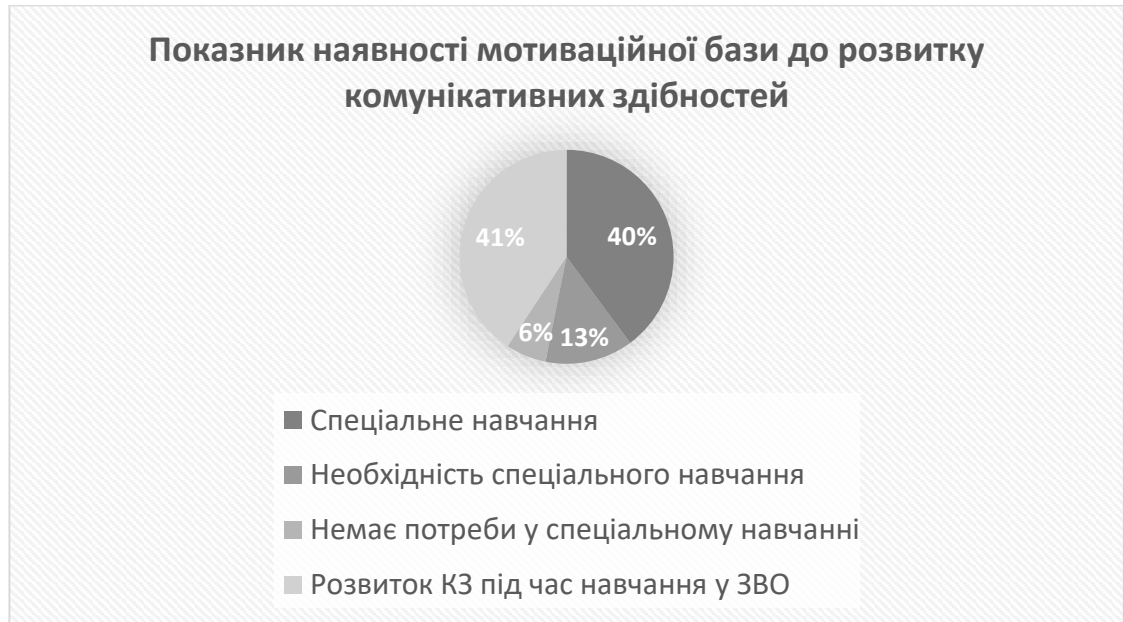

Рис. 2.2. Показник наявності мотиваційної бази до розвитку комунікативних здібностей

Найактуальнішими складнощами у комунікативній діяльності виявились: проблема подолання та приховання внутрішньої роздратованості, проблема першого знайомства та встановлення контакту, проблема готовності до спілкування, здатність захопити власною промовою, критична оцінка своєї комунікативної діяльності та використання набутого досвіду з метою самовдосконалення, співчуття, його настрої, адекватний вираз емоцій, почуттів, вражень.

Здобувачі відрізняються мірою зацікавленості питаннями розвитку та саморозвитку особистості, роботою з удосконалення комунікативних здібностей, поглядами щодо її доцільності та корисності, представленнями про умови, об'єкти, характер майбутньої праці, необхідні для виконання професійних обов'язків знання та вміння. Тому першочерговим завданням є проведення з майбутніми психологами теоретичних зайняття з питань спілкування, де вони матимуть змогу отримати нові знання, перевірити вже наявні, заповнити прогалини. Викладач має озброїти студентів ґрунтовними та систематизованими знаннями, що стояли б на рівні сучасної науки та

відповідали сучасним вимогам, виробити в них певний науковий світогляд, що стосується питань спілкування.

При досягненні цієї мети здобувачі будуть представляти комунікативну діяльність як систему з певними складовими, знати про зв'язки між цими складовими та закони, за якими вона здійснюється. Знання повинні бути не ізольованим нашаруванням у голові студента, а стати органічною частиною його світогляду. Це станеться, якщо вчитель не лише надаватиме матеріал для пам'яті та мислення, а промовлятиме до серця слухачів, зважатиме на емоційні моменти, які посідають у психіці особистості не менше місця, ніж інтелектуальні.

Цікавою та захоплюючою має бути і форма викладу. Навчальний матеріал має відрізнитися доступністю, виразністю, яскравістю, практичною значущістю, відповідати запитам аудиторії. Важливо забезпечити проблемність запропонованого матеріалу, що вимагало від студентів самостійних рішень під час обміну думками, використовувати творчі можливості студентів в організації, реалізації та оформленні їх навчальної діяльності [37]. Варто стимулювати студентів до самостійного опрацювання наукової літератури, підготовки доповідей на лекційні заняття, заохочувати до написання рефератів, участі в конференціях з метою формування досвіду вільного висловлювання думок, виступу перед аудиторією. Необхідна також попередня та поточна діагностика сформованості комунікативних умінь, що може стати приводом для обговорення, засобом конкретизації завдань.

Названі методи є путями реалізації таких умов розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів, як ознайомлення студентів з основами теорії комунікативної діяльності, створення позитивної мотивації до формування вмінь та ціннісного ставлення до спілкування, свідоме засвоєння студентами навчального матеріалу, системність та науковість навчальної інформації, її відповідність досягненням сучасної науки [37].

При розробці методики розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки ми вважаємо за необхідне врахувати й інші факти специфічності педагогічних ЗВО. Понад 57 % студентів 3-го курсу факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини проживають нині в сільській місцевості, що обумовлює певні особливості інтелектуальних здібностей їх контингенту, специфіку розвитку їх комунікативних здібностей тощо. У своїй загальній масі вони належать до українського етносу, є носіями його культури. С. Михнюк вказує на те, що історичні умови життя українського народу сприяли перевазі в нього меланхолійності, що виявляється у повільності та глибині реакцій на подразнення [30, с. 58].

Розвиток практичного інтелекту українського народу, а особливо його інтелігенції, дещо відстає від розвитку інтелекту теоретичного. Масі українського народу, що переважно складається з селянства, більше властиве ситуативному, ніж абстрактному мисленню. Поряд з цим, Г. Ващенко згадує, що Лесгафт у своїй праці «Шкільні типи» вказує на позитивний вплив природи і сільської життя на вдачу дитини взагалі та її інтелектуальні властивості зокрема. Дитина, яка виховується в таких умовах, характеризується глибиною переживань, справжньою зацікавленістю знаннями, певним нахилом до самостійного думання, прагненням зрозуміти навколишнє життя, а не сприймати все лише пам'яттю [30, с. 61].

Відомий психолог О. Дутта зазначає, що селянські діти поступаються перед дітьми міським розвитком своєї мови. Вони не можуть так швидко і живо, як міські діти, висловлювати свої думки. Мова їх менш літературна, словарний запас обмежень. Натомість сільські діти значно переважають міських запасів конкретних уявлень, особливо щодо природи. Багатий запас конкретних уявлень дає їм можливість ґрунтовніше розуміти та засвоювати навчальний матеріал. Перелічені природні здібності не повною мірою

реалізуються у подальшій житті. За відповідних умов український народ може досягти значних здобутків у багатьох ділянках науки та культури [66, с. 18-21].

Отже, на ґрунті сприймання розвиваються з одного боку процеси пам'яті, через які людина відбиває у свідомості навколишній світ, а з іншого – творче мислення, логічне мислення, за допомогою яких людина переробляє сприйняте у нові образи та концепції і зрештою перетворює саму дійсність. Зважаючи на єдність психіки людини, вище зазначене певним чином визначає її успішність у комунікативній діяльності, рівень розвитку комунікативних здібностей. Наведені факти цілком погоджуються з результатами нашого констатуючого дослідження, порівняння розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів. Знання структури навчальних програм, особливостей студентів ЗВО, як представників української нації, вихідців з сільської місцевості, надає переваги для досягнення успіху у формуванні їх комунікативних здібностей, у розумінні причин існуючих проблем у комунікативній діяльності.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗВО

3.1. Діагностика та інтерпретація рівня комунікативних здібностей як фактор професійної підготовки майбутніх психологів

Мета та завдання формуючого експерименту. Формуючий експеримент проводився з метою оцінки ефективності моделі педагогічної технології розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО. Досягнення названої мети передбачало виконання наступних завдань:

- ✓ визначення складу контрольних та експериментальних груп;
- ✓ підготовка лекцій з теорії комунікативної діяльності;
- ✓ розробка тренінгових зайнять;
- ✓ читання лекцій;
- ✓ проведення практичних зайнять;
- ✓ підготовка та проведення науково-практичного семінару, круглих столів для викладачів;
- ✓ діагностика комунікативної компетентності викладачів;
- ✓ відвідання відкритих зайнять досвідчених колег;
- ✓ поточна та підсумкова діагностика рівня розвитку комунікативних умінь студентів експериментальних та контрольних груп;
- ✓ порівняння результатів обстеження у групах до і після експерименту.

Процедура проведення формуючого експерименту. Перевірка статистичної значущості різниці оцінок розвитку комунікативних здібностей студентів різних досліджуваних груп за допомогою t-критерію Стьюдента дозволила нам констатувати факт подібності оцінок розвитку комунікативних здібностей за трьома критеріями груп студентів 3 курсу на факультеті ФСПО зі спеціальності 053 Психологія. Таким чином, у першу

експериментальну та першу контрольну групу увійшло 34 студенти, друга експериментальна та друга контрольна група нараховувала 32 студенти.

Експеримент проводився протягом 2021-2022 н. р. Основним методом перевірки висунутої гіпотези та дослідження ефективності запропонованої технології формування комунікативних здібностей було обрано педагогічний експеримент. З членами експериментальних груп проводилися лекції з історії та теорії комунікативної діяльності, на яких студенти могли розширити коло звичних уявлень про комунікативну діяльність, способи та прийоми її здійснення. Студенти опрацьовували запропоновану літературу, готували реферати та самостійно проводили лекції. Також вони відвідували практичні заняття з елементами тренінгу, де мали можливість перевірити здобуті знання, випробувати свої можливості, обговорити існуючі проблеми. Учасникам пропонувалися для ознайомлення релаксаційні комплекси як засіб профілактики та боротьби зі стресом, активізації організму, отримання позитивних емоцій. Точнісінько визначити напрями корекційної роботи та завдання кожному студенту дозволяли психологічні тести, які виконували як діагностичну функцію, так і корекційну. До структур зайняття також були включені різні невербальні методики: мімічні, жестові, тактильні [53, 69]. Широко застосовувалися власне вербальні методики. Серед них – вправи на інтонаційну виразність, застосування прийомів ведення діалогу, різних способів подачі та сприйняття зворотного зв'язку. Рольові етюди дозволяли кожному на певний час стати іншим «Я», бути різним, вчитися відчувати іншого, взаємодіяти у конфліктних ситуаціях. Значна увага приділялася розвитку креативності в спілкуванні, заохочувався творчий підхід до розв'язання невизначених ситуацій чи вирішення проблем. Проводилось групове обговорення виконання завдань, аналіз та самоаналіз поведінки та особистісних рис. Для покращення результативності та для вироблення більш свідомого ставлення до занять у заключну їх частину обов'язково входили самозвіти учасників. Майбутні психологи мали можливість висувати свої

пропозиції щодо покращення структури заняття, їх змісту відповідно до власних бажань, потреб, які колективно обговорювалися.

Значна кількість викладачі є кваліфікованими фахівцями, які не мають відповідного рівня розвитку комунікативних здібностей. У практичній викладацькій діяльності вони керуються, перш за все, інтуїтивними емпіричними уявленнями. У свою чергу, комунікативна компетентність викладача, досягнення якої – одне з важливих завдань підготовки психолого-педагогічних працівників, є педагогічним фактором формування комунікативних здібностей у майбутніх психологів. З цієї причини паралельно з роботою зі студентами нами проводилися заняття науково-практичного семінару для викладачів. Педагогам пропонувалося оцінити власні комунікативні якості за допомогою тестових методів, порівняти їх із самооцінкою, що слугувало штовхачем до саморозвитку [19]. На заняттях слухачі збагачували знання про сутність комунікативної діяльності, педагогічного спілкування, знайомилися з методами оптимізації комунікативного процесу, розвитку комунікативних умінь, вивчали передовий педагогічний досвід, досвід досвідчених колег. Вони брали участь у круглих столах з проблем зі студентами, де ділилися поглядами, враженнями, особистими напрацюваннями з цих питань за роки викладання, досвідом спілкування з учнями.

У контрольній групі проводилося лише повторне обстеження. На етапі завершення формуючого експерименту у контрольній та експериментальній групі ми провели підсумкову діагностику рівня розвитку комунікативних умінь. Її методика повністю відповідала методиці констатуючого експерименту. Результати дослідження в обох групах підлягали порівнянню із даними попереднього опитування.

Аналіз результатів формуючого експерименту. При порівняльному аналізі чисельних показників розвитку комунікативних здібностей до і після експерименту в експериментальних та контрольних групах ми мали

можливість перевірити дієвість запропонованої методики розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО.

Порівняння розвитку комунікативних здібностей до і після експерименту майбутніх психологів першої експериментальної та першої контрольної груп було здійснено та представлено під час написання наукової праці. Підсумкова діагностика виявила суттєві зміни щодо розвитку комунікативних умінь студентів першої експериментальної групи після проведення корекційної роботи (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняння розвитку комунікативних умінь студентів
ЄД до і після експерименту

Критерії		Оцінки студентів ЄД, бали		Різниця
		до експерименту	після експерименту	
Прояв розвитку на поведінковому рівні	інтерактивних умінь	3,91	4,30	0,39
	перцептивних умінь	3,85	4,21	0,37
	інформативних умінь	3,68	4,14	0,46
	комунікативних умінь	3,81	4,22	0,41
Значущість	інтерактивних умінь	4,37	4,57	0,20
	перцептивних умінь	4,37	4,62	0,25
	інформативних умінь	4,30	4,59	0,29
	комунікативних умінь	4,34	4,59	0,25
Поінформованість з сутності комунікативної діяльності		2,17	4,00	1,83
Розвиток комунікативних здібностей		3,44	4,27	0,83
Рівні розвитку комунікативних здібностей	високий	0,00	73,91	73,91
	достатній	39,13	26,09	13,04
	середній	56,52	0,00	56,52
	низький	4,35	0,00	4,35

Загальна оцінка прояву розвитку комунікативних умінь на поведінковому рівні сягнула 4,22 бала, збільшилась на 0,41. Загальні оцінки прояву розвитку в поведінці інтерактивних, перцептивних та інформативних умінь стали рівними відповідно 4,30, 4,21, 4,14, тобто підвищилися на 0,39,

0,37 і на 0,46 бала. Як і до експерименту найвищу оцінку мають інтерактивні вміння, найменшу – інформативні вміння.

Після експерименту з'явилася частка студентів, які мають високий рівень прояву розвитку комунікативних умінь у поведінковій сфері. Вона склала 60,87% (до експерименту – 0 %, різниця – 60,87 %). Незмінною залишилася частка студентів першої експериментальної групи з достатнім рівнем прояву розвитку комунікативних умінь (39,13 %), нульовими стали частки опитаних із середнім та низьким рівнем прояву розвитку (до експерименту вони сягали відповідно 56,52 % та 4,35 %). Побільшало респондентів з високим рівнем прояву розвитку як інтерактивних, так і перцептивних та інформативних умінь (відповідно на 56,52 %, 30,44 % і 43,47 %). Стало менше студентів з достатнім рівнем прояву розвитку в поведінці інтерактивних умінь (на 39,13 %) та інформативних умінь (на 4,35 %). Частка студентів з достатнім рівнем прояву перцептивних умінь залишилася без змін (52,17 %). Після експерименту нульовими стали частки членів експериментальної групи, для яких властивий середній рівень прояву розвитку інтерактивних, перцептивних та інформативних умінь у поведінковій сфері (до експерименту вони склали відповідно 17,39 %, 30,44 %, 47,82 %).

Значність комунікативних умінь учасниками експериментальної групи у порівнянні з попереднім опитуванням оцінена вище на 0,25, оскільки становила 4,59. Для оцінки значущості інтерактивних умінь різниця дорівнює 0,20, перцептивних умінь – 0,25, інформативних умінь – 0,29. Найвища оцінка значущості після експерименту належить перцептивним вмінням (4,62), хоча до експерименту найзначнішими було визнано перцептивні та інтерактивні вміння (після експерименту – 4,57). Оцінка значущості інформативних умінь зросла найбільше до 4,59.

Високим рівнем значущість комунікативних умінь оцінили 100 % опитаних експериментальної групи після проведеної роботи, до

експерименту таких респондентів було 78,26 % (різниця – 21,74 %). На думку 95,56 % членів групи інтерактивні та інформативні вміння мають високий рівень значущості, до експерименту ці частки сягали відповідно 78,26 % та 73,91 %. Після експерименту оцінили значущість перцептивних умінь високим рівнем 91,30% студентів (до експерименту – 69,56) %, різниця – 21,74 %). З 17,39 % та 8,69 % до 4,35 % зменшилася частка респондентів, які вважають, що інтерактивні та інформативні вміння мають достатній рівень значущості (різниця складає 13,04 % і 4,34 %). 8,70 % опитаних оцінили значущість перцептивних умінь достатнім рівнем після експерименту (до експерименту – 26,09%, різниця – 17,39%). Після експерименту значущість інтерактивних та перцептивних умінь не була оцінена нижче за достатнього рівня.

Після експерименту студенти експериментальної групи краще володіють комунікативними вміннями на поведінковому рівні, вище оцінюють значущість комунікативних здібностей, володіють знаннями з сутності комунікативної діяльності.

Оцінки розвитку комунікативних умінь студентів першої контрольної після експерименту містяться в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Порівняння розвитку комунікативних умінь студентів КМ-1

до і після експерименту

Критерії		Оцінки студентів КМ, бали		Різниця
		до експерименту	після експерименту	
Прояв розвитку на поведінковому рівні	інтерактивних умінь	4,05	4,12	0,07
	перцептивних умінь	3,95	4,03	0,08
	інформативних умінь	3,79	3,83	0,04
	комунікативних умінь	3,93	4,00	0,07
Значущість	інтерактивних умінь	4,48	4,50	0,01

	перцептивних умінь	4,35	4,40	0,05
	інформативних умінь	4,28	4,36	0,08
	комунікативних умінь	4,37	4,42	0,05
Поінформованість з сутності комунікативної діяльності		1,79	1,84	0,05
Розвиток комунікативних умінь		3,36	3,42	0,06
Рівні розвитку комунікативних умінь	високий	0,00	0,00	0,00
	достатній	21,05	31,58	10,53
	середній	68,42	68,42	0,00
	низький	10,53	0,00	10,53

Загальна оцінка прояву розвитку комунікативних умінь на поведінковому рівні у студентів першої контрольної групи після експерименту збільшилась на 0,07 і дорівнює 4,00. Загальна оцінка прояву розвитку в поведінці інтерактивних умінь для контрольної групи після експерименту становить 4,12, що на 0,07 більше, ніж оцінка до експерименту. виявились відмінними на 0,08 загальні оцінки прояву розвитку перцептивних умінь, після експерименту оцінка збільшилась до 4,03. Різниця в загальних оцінках прояву розвитку інформативних умінь становить 0,04, більшою є оцінка після експерименту (3,83).

За критерієм прояву розвитку комунікативних умінь у поведінковій сфері після експерименту студенти розподілилися таким чином: респондентів з високим рівнем прояву розвитку – 15,79 %, що більше долі до експерименту на 10,53 %, респондентів із достатнім рівнем – 84,21%, як і до експерименту, респондентів із середнім рівнем прояву розвитку не виявлено у контрольній групі після експерименту (до експерименту – 10,53 %). Студентів з низьким рівнем прояву розвитку комунікативних умінь у цій групі до і після експерименту не знайдено. Щодо прояву розвитку інтерактивних умінь частка студентів у даній групі після експерименту на 5,26 % більша, ніж до експерименту і дорівнює 42,11 %. Після експерименту

частка опитаних з достатнім рівнем не зазнала змін (57,89 %). Нульовою після експерименту стала частка студентів контрольної групи, яким притаманний середній рівень прояву розвитку інтерактивних умінь (була – 5,26 %). на 42,1 % різняться частки опитаних щодо перцептивних умінь з достатнім та середнім рівнем прояву розвитку в поведінці, респондентів з достатнім рівнем після експерименту менше (15,79 %), із середнім – більше (57,89%). Кількість студентів у контрольній групі з високим рівнем прояву розвитку перцептивних умінь до і після експерименту незмінна (26,32 %). Збільшились на 5,27 % та 10,52 % долі учасників контрольної групи відповідно до високого та середнього рівня прояву розвитку інформативних умінь у поведінці, у першому випадку після експерименту частка зросла до 10,53 %, в іншому – до 31,58 %). Кількість студентів, які володіли достатнім рівнем прояву розвитку інформативних умінь після експерименту зменшилась на 15,79 % до 57,89 %.

При порівнянні значень t-розподілу оцінок розвитку комунікативних умінь до і після експерименту з критичним значенням для статистичної вірогідності 0,05 виявилось, що вони не перевищують його, а отже приймається нульова гіпотеза про подібність даних. Різниці даних розвитку до і після експерименту не є статистично значущими.

Даний аналіз дозволяє констатувати той факт, що впровадження моделі психолого-педагогічної технології розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО була ефективною. Позитивні зміни у розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів експериментальної групи спостерігаються за кожним із трьох критеріїв і є статистично значущими. Середні оцінки прояву розвитку у поведінковій сфері інтерактивних, перцептивних та комунікативних умінь загалом після експерименту досягають високого рівня. Це ж стосується і загальних оцінок значущості комунікативних умінь. Оцінка поінформованості студентів з сутності комунікативної діяльності з рівня

необізнаності піднялася до достатнього рівня. Загальна оцінка значущості інтерактивних умінь зазнала найменших змін порівняно з оцінками прояву розвитку на поведінковому рівні та оцінками поінформованості з сутності комунікативної діяльності, оцінок значущості інших умінь. Найбільше зросла загальна оцінка поінформованості з сутності комунікативної діяльності.

У поведінковій сфері найбільших змін зазнали інформативні вміння, найменші – перцептивні, хоча і вони є статистично значущими. Серед загальних оцінок значущості комплексних комунікативних умінь до і після експерименту також найбільше різняться оцінки значущості інформативних умінь.

Отже, зростання показників розвитку комунікативних здібностей під час проведення експерименту не є випадковим, оскільки серед студентів контрольної групи значних зрушень не виявлено. Середні оцінки прояву розвитку комунікативних здібностей на поведінковому рівні студентів контрольної групи істотно не відрізняються, як і середні оцінки значущості комунікативних здібностей, оцінки поінформованості з сутності комунікативної діяльності.

3.2. Аналіз ефективності реалізації психолого-педагогічної програми розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів

Кількісний аналіз результатів констатуючого експерименту засвідчив наступне: середня оцінка розвитку комунікативних умінь опитаних майбутніх психологів становить 3,54 %; високим рівнем розвитку комунікативних умінь володіє лише 7,8 % студентів ЗВО, 29,7 % студентів мають достатній рівень, для 9,5 % респондентів розвиток комунікативних здібностей сягає низького рівня. Найбільша кількість студентів (53,0 %) –

належить до респондентів із середнім рівнем розвитку комунікативних здібностей.

Цілеспрямована робота щодо розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів спостерігається у високому рівні поінформованості про сутність комунікативної діяльності, розвитку інформативних та інтерактивних здібностей на поведінковому рівні, що переконує щодо важливості підвищення комунікативної компетентності викладачів, які організовуватимуть цю роботу.

Процес формування комунікативних здібностей майбутніх психологів передбачає здійснення цілеспрямованої роботи як студентами так і з викладачами. Робота зі студентами, спрямована на створення уявної моделі комунікативної дії через засвоєння знань з теорії спілкування на лекціях, вивчення наукової літератури, написання рефератів; організацію розумів для творчого використання здобутих знань на практиці завдяки урізноманітненню методів навчання, форм спілкування на семінарських та практичних заняттях, проведенню тренінгових занять сприяє якісній професійній підготовці у ЗВО. Організація науково-практичних семінарів, практикумів з мови, круглих столів, робота зі спеціальною літературою, вивчення передового педагогічного досвіду, відвідування відкритих занять мають посилити теоретичну підготовленість та удосконалити комунікативну майстерність викладачів; тестування комунікативної компетентності, психологічне консультування дозволять оцінити наявний рівень розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО.

Виявлення та реалізація умов розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін забезпечили зростання ефективності їх розвитку, що підтверджено результатами формуючого експерименту. Позитивні зміни у розвитку комунікативних здібностей студентів експериментальних груп

спостерігаються за кожним із трьох критеріїв і є статистично значущими. Про це свідчить зростання чисельних показників розвитку комунікативних здібностей після експерименту в експериментальних групах.

Загальна оцінка розвитку комунікативних здібностей в експериментальній групі після експерименту збільшилася на 0,83 % і набула значення 4,27 %. Доля студентів з високим рівнем розвитку комунікативних умінь після експерименту зросла з нульової до 73,91 %, частка студентів із достатнім рівнем збільшилася на 13,04 %. Після експерименту в даній групі не виявлено студентів із середнім та низьким рівнями розвитку комунікативних здібностей.

Проведена в експериментальній групі робота позитивно вплинула на усвідомлення потреби у формуванні комунікативних здібностей майбутніх психологів, сприяла посиленню інтересу до комунікативної діяльності; значні позитивні зрушення у прояві комунікативних здібностей у поведінці (загальна оцінка прояву розвитку комунікативних здібностей у поведінковій сфері збільшилась на 0,41 % і дорівнювала 4,22 %).

Грунтовнішою стала усвідомленість майбутніх психологів про зміст комунікації, про способи здійснення комунікативних дій тощо (загальна оцінка поінформованості з сутності комунікативної діяльності зросла на 1,83 %). Загальна оцінка розвитку комунікативних здібностей студентів контрольної групи за годину проведення експерименту зросла на 0,06 %, досягнувши рівня 3,42 %. Зміни у розподілі студентів цієї групи за рівнями розвитку комунікативних здібностей після експерименту стосувалися лише достатнього рівня. Кількість респондентів із достатнім рівнем розвитку зросла на 10,53 % (до 31,58 %), за рахунок майбутніх психологів із низьким рівнем розвитку комунікативних умінь. Різниці даних розвитку вмінь до і після експерименту студентів контрольної групи не є статистично значущими. Подібні зміни відбулися і в іншій експериментальній та контрольній групах.

Дослідження показало, що виявлення психолого-педагогічних факторів та умов розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів та їх реалізація в навчально-виховному процесі відповідно до розробленої моделі педагогічної технології сприяли загальному зростанню комунікативної компетентності студентів. Таким чином, висунута нами гіпотеза підтверджена, основні завдання дослідження виконані.

Системно-структурний аналіз спілкування як специфічного виду діяльності та вмінь, що її забезпечують, дослідження основних підходів та психолого-педагогічних факторів та умов формування комунікативних здібностей, результати педагогічного експерименту дозволяють запропонувати певні методичні рекомендації, що спираються на положення про провідну роль діяльності у формуванні особистості, єдність діяльності та свідомості, детермінуючу роль провідної діяльності у формуванні особистісних новоутворень, концепцію особистісно-орієнтованого, індивідуально-творчого підходів до підготовки студентів у вищій школі. Для ефективного формування комунікативних здібностей майбутніх психологів в умовах педагогічних закладів освіти:

- доцільно якнайширше використовувати комунікативний потенціал психолого-педагогічних дисциплін;
- необхідно здійснювати ретельну діагностику емоційного, змістового та операційного компонентів комунікативної поведінки для виявлення та врахування індивідуальних особливостей студентів, їх потреб, наявного досвіду спілкування;
- проводити спеціальну роботу з підвищення комунікативної майстерності науково-педагогічних працівників вищих педагогічних закладів освіти на постійно діючому науково-практичному семінарі, практикумі з мови;

- забезпечити організацію комунікативно спрямованого навчання, співпрацю студентів, студентів та викладача у вирішенні спільних комунікативних, навчальних завдань;
- впроваджувати діалогові методи роботи;
- посилювати роль студентів у навчально-виховному процесі та міру їхньої відповідальності за успішність цього процесу;
- розширювати неофіційну сферу спілкування студентів та викладачів;
- здійснювати теоретичну підготовку студентів до комунікативної взаємодії;
- забезпечити накопичення студентами особистого досвіду встановлення та підтримки контакту через постійну практику спілкування, участь у різних формах спілкування у звичних та нестандартних ситуаціях з виконанням різноманітних соціальних ролей;
- налагодити зворотний зв'язок між студентами та викладачами у навчально-виховному процесі;
- організувати вправління в аналізі комунікативної діяльності;
- забезпечити можливість отримання консультацій спеціаліста.

Отже, виявлення та реалізація умов розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО забезпечили зростання ефективності їх розвитку, що підтверджено результатами формуючого експерименту. Позитивні зміни у розвитку комунікативних здібностей студентів спостерігаються за кожним з трьох критеріїв і є статистично значущими.

ВИСНОВКИ

В результаті теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО нами здійснено:

1. Теоретичний аналіз поняття «комунікативні здібності» та визначити їх структуру в процесі професійної підготовки у ЗВО. Представлений аналіз різноманітних підходів до визначення сутності поняття комунікативних здібностей майбутніх психологів давши змогу переконатися у тому, що вони визначаються всіма дослідниками як важливий аспект психолого-педагогічної діяльності, що забезпечує досягнення найвищих результатів у процесі професійної підготовки у ЗВО. Осмислення комунікативних здібностей у якості складової професійної компетентності майбутніх психологів, на нашу думку, підкреслює залежність та взаємодію всіх компетенцій у процесі професійної підготовки у ЗВО. Тому комунікативні здібності виступають як компонент професійної компетентності майбутніх психологів загалом.

2. Емпіричне дослідження рівнів розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів як умову їх професійного становлення. Нами з'ясовано, що комунікативні здібності не є сталим утворенням, вони є динамічною системою, яка, за наявності сприятливих індивідуально-особистісних та соціальних передумов, піддається розвитку й моделюванню. Оптимізація процесу розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів відбувається у процесі навчальної діяльності, тому важливими компонентами є: організація спеціальної комунікативної підготовки майбутніх психологів; забезпечення соціально-психологічного розвитку студентської групи; удосконалення змісту навчальних програм психолого-педагогічних дисциплін у ЗВО; психологічне консультування студентів та ін.

3. Встановлення факторів розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО. Нами

з'ясовано, що на ґрунті сприймання розвиваються, з одного боку, процеси пам'яті, через які людина відбиває у свідомості навколишній світ, а з іншого – творча уява, логічне мислення, за допомогою яких людина переробляє сприйняте у нові образи та концепції і зрештою перетворює саму дійсність. Зважаючи на єдність психіки людини, вище зазначене певним чином визначає її успішність у комунікативній діяльності, рівень розвитку комунікативних здібностей. Наведені факти цілком погоджуються з результатами нашого констатуючого дослідження, порівняння розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів. Знання структури навчальних програм, особливостей професійної підготовки майбутніх психологів у ЗВО надає переваги для досягнення успіху у розвитку їх комунікативних здібностей, у розумінні причин існуючих проблем у комунікативній діяльності.

4. Розробку та апробацію програми розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі навчання у ЗВО. Реалізація умов розвитку комунікативних здібностей у майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО забезпечили зростання ефективності їх розвитку, що підтверджено результатами формуючого експерименту. Позитивні зміни у розвитку комунікативних здібностей студентів спостерігаються за кожним з трьох критеріїв і є статистично значущими.

Потребує подальшого дослідження питання визначення технології розвитку комунікативних здібностей майбутніх психологів у процесі професійної підготовки у ЗВО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авшенюк Н. М., Прохур Ю. З. Українсько-англійський навчальний словник з педагогіки: словник. Київ: *Педагогічна думка*. 2013. 512 с.
<https://lib.iitta.gov.ua/8339/1/%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf>
2. Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Педагогіка і психологія. 2013. № 40 (2). С. 51-55.
3. Андрієвська-Семенюк О. П. Формування професійної ідентичності майбутніх психологів. *Вісник Львівського Державного університету безпеки життєдіяльності*. 2020. Вип. 21. С. 102-106.
4. Ашиток Н. Л. Комунікативна компетентність педагога: структура, етапи формування. *Молодь і ринок*. 2015. № 6. С. 10-13.
5. Березка С. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх практичних психологів засобами тренінгової діяльності. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2020. № 1 (99). С. 343-348.
6. Березовська Л. І. Теоретичні і методичні засади формування комунікативно-мовленнєвої компетентності соціальних працівників у процесі професійної підготовки: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2020. 531 с.
7. Блінова О. Є., Мойсеєнко В. В. Асертивність як чинник комунікативної компетентності студентів. *Scientific Journal Virtu*. 2020. № 40. С. 36-39.
8. Бойко С. Т. Медіа компетентність психолога в умовах інформаційного суспільства. *Вісник психології і педагогіки*. 2016. № 18. С. 32-44.
9. Бутенко Т. О. Визначення критеріїв сформованості комунікативної компетентності майбутніх інженерів. *Наукові праці*

Донецького національного технічного університету. 2017. Сер. Педагогіка, психологія і соціологія. Вип. 3. С. 130-137.

10. Вахнован М. Теоретичний аналіз психолого-педагогічних підходів до формування іншомовної комунікативної компетенції. *Психологія і особистість*. 2015. № 1. С. 131-142.

11. Вірна Ж. П. Особистість практичного психолога у контексті психологічної практики *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ, 2021. С. 54-59.

12. Вознюк Г., Куньч З. Культуромовна підготовка як чинник професійно-комунікативної компетентності суспільства. *Інформація, комунікація, суспільство*. 2016. № 2. С. 204-205.

13. Гавриловська К. П., Вигівська О. В. Психологічні механізми формування професійної ідентичності студентів-випускників спеціальності «Психологія». *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. Вип. 3. С. 173-178.

14. Галузьяк В. Показники рефлексивності як критерію особистісної зрілості вчителя. *Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі*. Харків, 2012. С. 25-29.

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=VFEIR&P21DBN=VFEIR&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC%2FREP0000724.PDF

15. Герасименко А. І. Професійна ідентичність як складова особистісного становлення студентів напрямку «Соціальна педагогіка. Практична психологія». Чернівці, 2019. 97 с.

16. Дейниченко Л. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх психологів засобами соціально-психологічного тренінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017, Вип. 4 (2). С. 20-25.

[http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?c21com=2&i21dbn=ujrn&p21dbn=ujrn&image_file_download=1&image_file_name=pdf/nvkhp_2017_4\(2\)__5.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?c21com=2&i21dbn=ujrn&p21dbn=ujrn&image_file_download=1&image_file_name=pdf/nvkhp_2017_4(2)__5.pdf) (дата звернення: 18.02.2022).

17. Дуля А. В. Підготовка майбутніх психологів до здійснення професійної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип. 2 (27). С. 193-198.

<https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32041/> (дата звернення: 27.07.2022).

18. Занітко А. П., Вінтонів М. О., Данилюк І. Г. Великий сучасний словник. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 752 с.

19. Захарчук А. В., Чижма Д. М. Емпіричне дослідження самооцінки як емоційно-оцінного компоненту «Я-концепції» у професійному становленні майбутнього психолога.

<http://ephsheir.phdpu.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/5193/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%90.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 12.07.2022).

20. Здоровець Т. Професіоналізм та нарративна компетентність майбутніх практичних психологів. *Наукові записки. Сер. Психолого-педагогічні науки*. 2020. № 3. Р. 111-118.

21. Карпюк Ю. Я. Комунікативна толерантність як провідна складова комунікативної компетентності сучасного психолога. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень». Київ, 2020. С. 104-107.

22. Карпюк Ю. Я. Роль цінностей у становленні особистості практичного психолога. *Abstracts of V international scientific and practical*

conference «*Modern science: problems and innovations*» (Stockholm, Sweden, 26–28 July 2020). P. 314-320.

23. Клібйс Т. В. Маркетинг психологічних послуг. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2016. 17 с.

24. Ковальчук В. І. Підготовка фахівців соціальної сфери до професійної діяльності засобами інноваційних технологій.

https://www.researchgate.net/publication/335340137_pidgotovka_fahivciv_socialn_oi_sferi_do_profesijnoi_dialnosti_zasobami_innovacijnih_tehnologij (дата звернення: 15.03.2022).

25. Корніяка О. М. Особливості розвитку комунікативної компетентності фахівців на різних етапах їх професійного становлення. *Психолінгвістика*: зб. Наук. Праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав–Хмельницький: ПП «СКД», 2021. № 8. С. 33-45.

26. Левус Н. І. Чинники соціально-комунікативної компетентності молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2021. № 27. С. 180-189.

27. Левченко В. В. Психологічний супровід формування професійної ідентичності в умовах змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. Вип. 3 (50). С. 196-207.

28. Лопа Н. Г. Особливості психологічної готовності майбутніх практичних психологів до професійної діяльності. Київ, 2020. 109 с.

29. Максимук К. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. Київ, 2018. 228 с.

30. Михнюк С. В. Методичні рекомендації з організації підготовки майбутніх психологів до психолого-педагогічної взаємодії у процесі вивчення фахових дисциплін. Київ : ЦП «Компринт», 2021. 73 с.

31. Музичко Л. Формування професійної ідентичності як освітнє завдання вищої школи. *Університетська кафедра*. 2017. Вип. 6. С. 231-242.

32. Найдьонова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 244 с.

33. Олійник І. Я. Розвиток комунікативної компетентності у процесі професійної підготовки майбутніх психологів. *Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів і студентів. Черкаси: Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2021. 356 с.

34. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. 2008. № 4 (30). С. 73-85.

35. Освітньо-професійна програма «Психологія» першого бакалаврського рівня вищої освіти за спеціальністю 053 Психологія, галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки.

<https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/%D0%9E%D0%9F%D0%9F-%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-07.09.2021.pdf>

36. Паламарчук В. В., Пляка Л. В. Розвиток комунікативних здібностей у майбутніх фахівців в умовах професійної підготовки.

<https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/15481/1/297-298.pdf>

37. Пирог Г. В. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів.

http://eprints.zu.edu.ua/30895/1/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B31_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%2011.02.20-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8-1-3%2C192-201.pdf (дата звернення: 08.07.2022).

38. Пінаєва О. Ю., Пінаєв Б. О. Підготовка майбутніх соціальних працівників у сучасних умовах. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: Зб. наук. пр. Вип. 50. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. С. 346-349.

39. Пометун О. І., Пироженко Л. В., Коберник Г. І. та ін. Інтерактивні технології навчання. Київ: Наук. світ, 2004. 85 с.

40. Пономаренко Т. І. Медіаторчість сучасного психолога в соціальних мережах. Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (з міжнародною участю) (м. Київ, 25 червня 2021 р.).

<http://mediaosvita.org.ua/book/iv-vseukrayinska-naukova-internet-konferentsiya-z-mizhnarodnoyu-uchastyu-mediatvorchist-v-suchasnyh-realiyah-protystoyannya-mediatravmi/> (дата звернення: 11.04.2022).

41. Пономаренко Т. І. Онлайн-марафон як психотехнологія розвитку комунікативної компетентності майбутніх психологів у медійному просторі. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2021. № 9 (259). С. 70-74.

42. Поправка В. В. Розвиток комунікативних здібностей у майбутніх психологів.

<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/32376/Psykholohichni%20I%20Pedahohichni%20Dyskurs.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=291> (дата звернення: 11.05.2022).

43. Про вищу освіту: Закон України від 27.10.2022 р. № 1556-VII. Верховна Рада України. 2022. № 37-38.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/ed20221027#Text> (дата звернення: 09.12.2021).

44. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету

Міністрів від 29.04.2015 р. № 266. *Офіційний вісник України*.
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1460-15> (дата звернення: 26.07.2022).

45. Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог (соціальна сфера)»: затв. наказом М-ва розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (Мінекономіки) від 03.02.2021 р. № 211.
https://fspo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3-%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0-1_compressed.pdf (дата звернення: 18.12.2021).

46. Професійний стандарт «Практичний психолог закладу освіти». https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/12/Standart_Praktychnyy_psykholoh.pdf (дата звернення: 12.03.2022).

47. Пузь І. В., Шевченко О. М. Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Психологічний часопис*. 2018. Вип. 4. С. 149-164.
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?c21com=2&i21dbn=ujrn&p21dbn=ujrn&image_file_download=1&image_file_name=pdf/psch_2018_4_12.pdf (дата звернення: 21.01.2022).

48. Рабецька Н. Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічної сфери у професійній підготовці: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2018. 299 с.

49. Рубель О. М. Важливість впливу комунікативних здібностей студентів–майбутніх психологів на формування їхньої професійної діяльності. *The 7 th International scientific and practical conference «Modern research in world science»* (October 2-4, 2022). Lviv, Ukraine, 2022. P. 661.

50. Руденко В. М. Ділова гра як ігрова імітаційна технологія: інтерактивний аспект. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 7. С. 29-33.
51. Семенов О. Етно-лінгво-дидактична культура вчителя-словесника: навч.-метод. посібник. Київ–Глухів: РВВ ГДПУ, 2020. 108 с.
52. Словник іншомовних слів: 10000 слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.
53. Столярчук О. А., Сергєєнкова О. П. Гармонізація становлення особистості майбутнього фахівця. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2019. Вип. 4. С. 131-137.
54. Терлецька Л. Г. Процес самопізнання, його структура і роль у становленні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 14. С. 152-158.
55. Тлумачний словник-довідник понять і термінів з педагогіки креативності: навч. посібник. Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. 191 с.
56. Трухан М. А. Формування готовності майбутніх психологів до діяльності з розв'язання професійних конфліктів у закладах освіти: дис. ... канд. пед. Наук: 13.00.04. Хмельницький, 2016. 282 с.
57. Ханецька Т., Федоренко А. Вміння формулювати професійні висловлювання як складова комунікативно-мовленнєвої компетентності майбутнього психолога. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія: Психологічні науки. 2021, № 12. С. 99-110.
58. Чебакова Ю. Г., Голякова Є. О. Необхідність та особливості формування комунікативних здібностей у майбутніх психологів-лідерів у процесі фахової підготовки. Лідери XXI століття. *Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій*. 2019. С. 41-43. <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/cbd2130e-0bee-4620-a3c3-2b52d3287d93/content> (дата звернення: 11.12.2021).

59. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
60. Шевченко С. В., Фалько Н. М. Розвиток комунікативної компетентності майбутніх психологів. Габітус. 2020. Вип. 2 (18). С. 143-148. <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/11087/> (дата звернення: 19.02.2022).
61. Allport G. W. Pattern and growth of personality. N.-Y.: Holt, 1961. 593 p.
62. Anderson Cf., Reder and Simon, Situated Learning and Education. *Educational Researcher*. 1996, P. 5-11. http://www.maa.org/t_and_l/sampler/rs_2add.html (дата звернення: 13.04.2022).
63. Aronson E. Dissonance, hypocrisy, and the self-concept. <https://www.deepdive.com/lp/psychbooks-reg/dissonance-hypocrisy-and-the-self-concept-nAucVBYSAX> (дата звернення: 15.03.2022).
64. Atamanova I. Ambiguity tolerance as a psychological factor of foreign language communicative competence development. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2014. № 154. P. 345-352.
65. Berry J. W. Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation Across National Contexts. *Applied Psychology: An international review*. N.-Y.: Lawrence Erlbaum, 2016. № 55. P. 303-332.
66. Dutta A. In search for cyber dependence. *International Journal of Research-Granthaalayah*. 2019. № 7 (12). P. 1-25.
67. Freud A. Psychology I and protective mechanisms. *Pedagogy*, 1993. 144 p.
68. Gumperz J. Communicative Competence Revisited. *Meaning. Form and Use in Context: Linguistic Applications*. Cambridge Univ. 2020. P. 278-289.
69. Halash H. Individual competencies and the demand of the society. *Materials CE*. CDCC. Strasbourg, 2016. 87 p.
70. Hymes D. Models of the Interaction of Language and Social setting. *Journal of Social Issues*. 2018. № 23 (2). P. 8-28.

71. Javornik A. Augmented self-the effects of virtual face augmentation on consumers self-concept. *Journal of Business research*. 2021. № 130. P. 170-187.
72. Maslow A. H. The farther reaches of human nature. New York: Arkana, 1993. 407 p.
73. Mattison M. The person in the process. *Social Work*. 2000. 212 p.
74. Ponomarenko T. Media competence as a factor of professional self-realization of a practical psychologist. *New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2019. P. 357.
75. Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2008 [on the report of the Fifth Committee (A/63/642)].
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/485/97/PDF/N0848597.pdf?OpenElement>
 (дата звернення: 23.04.2022).
76. Richard C. Students Resolving Conflict: Peer Mediation in schools. *Good Year Books*. 2015. 2 ed. 282 p.
77. Rogers C. R. (1959) A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. *Psychology: A study of a science*. Vol. 3. P. 184-256.
78. Speck M., Knipe C. *Why can't we get it right? Designing high-quality professional development for standards-based schools*. Thousand Oaks: Corwin Press. 2005.
79. UNESCO. Recommendations Addressed to the United Nations Educational Scientific and Cultural Organization In Education for the Media and the Digital Age. Vienna: UNESCO, 1999. C. 273-274.
80. Yalom I. D. Theory and practice of group psychotherapy. New York: Basic Books, 1975.

81. Zelenin V. Media competence as a factor of professional self-realization of a practical psychologist. *New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2019. P. 357-373.

82. Zelenin V. Media competence of a future psychologist as a condition of successful professional fulfillment. *Modern researches in psychology and pedagogy: Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing». 2020. P. 163-181.